

LA MURALLA DE BARCELONA I ALTRES FORTIFICACIONS URBANES DE L'ANTIGUITAT EN L'OBRA DE JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS, ENTRE ELS ANYS TRENTA I SEIXANTA

EDUARD RIU-BARRERA¹

Arqueòleg i historiador
Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya

RESUM

L'article estudia la contribució de l'arqueòleg Josep de C. Serra i Ràfols al coneixement de la muralla romana de Barcino. L'autor fa una aproximació a les noves troballes arqueològiques que varen tenir lloc a Barcelona en els anys cinquanta i seixanta del segle xx i a l'arqueologia monumental i estilística de *Barcino*.

PARAULES CLAU

Barcino, muralla romana, Institut d'Estudis d'Història, Duran i Sanpere, Alt Imperi Romà.

The walls of Barcelona and other urban fortifications from antiquity in the works of Josep de C. Serra-Ràfols between the thirties and the sixties.

ABSTRACT

The article studies the contribution of the archaeologist Josep de C. Serra i Ràfols to the knowledge of the roman walls of Barcino. The author approaches the archaeological discoveries made in Barcelona during the fifties and the sixties of the xx century, and the monumental and stylistic archaeology of *Barcino*.

KEYWORDS

Barcino, Roman walls, Institut d'Estudis d'Història, Duran i Sanpere, High Roman Empire.

1. Investigador adscrit al grup de recerca EMAC Romànic i Gòtic de la Universitat de Barcelona.

LES MURALLES DE L'ANTIGUITAT EN L'OBRA DE SERRA-RÀFOLS

Els estudis de prehistòria i protohistòria ocuparen els primers temps de la trajectòria arqueològica de Josep de C. Serra-Ràfols, i al cap d'uns deu anys d'haver-los iniciat el portaren cap a l'antiga muralla de Girona. El 1930 s'hi va acostar perquè, segons un ampli i vell consens, les parts ciclòpies, és a dir, fetes de grans blocs, eren tingudes per preromanes. Tanmateix no quedava clar què significava això ni cronològicament i cultural, ni si era una obra d'un poble autòcton o forà, invasor o colonitzador. La dedicació que amb l'estudi gironí va iniciar sobre els recintes fortificats urbans de l'antiguitat el va continuar i ampliar d'acord amb una creixent orientació vers l'arqueologia ibèrica i també, especialment, romana. En aquesta direcció, el pas següent fou l'excavació empressa el 1934 d'uns vestigis de la ciutat romana de Badalona, que va portar-lo a fixar-se en la seva muralla i que va donar a conèixer pocs anys més tard com a corresponent a la fundació urbana de final del segle II aC.

Gairebé simultàniament, i de resultes de l'excavació al Castellet de Banyoles, va presentar l'excel·lent porta amb potents torres de la muralla trobada en l'excavació d'aquest poblat ibèric entre els anys 1932 i 1937. Més enllà d'aquestes aportacions sincopades, fou en la darrera dècada de la seva carrera, és a dir, en els anys seixanta, quan, com a responsable de l'arqueologia a Barcelona, va dirigir el seu treball cap a la gran muralla de la ciutat antiga. Aquesta, si bé feia temps que s'estudiava i restaurava, restava prou mal compresa i era tinguda tota ella per una obra alçada de bell nou en el baix imperi, en la qual només molt vagament s'intuïen vestigis d'una fortificació preexistent i d'insegura atribució, ibèrica o romana.

Serra-Ràfols va trobar-se amb la mil·lenària muralla barcelonina quan feia poc més d'un quart del segle que l'Ajuntament hi havia emprès seguides operacions de monumentalització que llavors, gràcies també a la seva contribució, assoliren el zenit. Les guiaven objectius d'inspiració noucentista de dignificació cívica del nucli antic i regeneració urbanística, a partir d'actuacions en què la muralla s'afranquia d'edificacions paràsites posteriors i es restauraven els segments més significatius. L'aportació de Serra-Ràfols va consistir a imposar, de forma articulada amb els treballs de restauració, l'excavació arqueològica de la fàbrica, amb l'objectiu de recuperar les peces epigràfiques, escultòriques i arquitectòniques d'època de l'alt imperi que s'hi havien fet servir de material constructiu. Aquesta manera de procedir aviat va conduir a troballes de peces

de notable vàlua artística i història, amb un gran ressò ciutadà. A la vegada va assajar de guiar amb rigor arqueològic l'obra de restauració arquitectònica, com es va plasmar en la reconstrucció d'un arc de l'aqüeducte a l'avinguda de la Catedral d'acord amb els seus criteris. Així mateix va esforçar-se perquè la tasca portada a terme a Barcelona sortís de l'àmbit local i més enllà de la divulgació ciutadana, que no va desatendre, s'incardinés amb els estudis d'arqueologia romana i assolís la més àmplia projecció.

L'ESTUDI DE LA MURALLA ROMANO-COMTAL DE BARCELONA ABANS I DESPRÉS DE SERRA-RÀFOLS

Com s'ha dit, quan Serra-Ràfols va dirigir l'interès cap a l'antiga muralla barcelonina, aquesta disposava d'una llarga tradició d'atenció històrica i arqueològica. Es tracta del primer dels monuments de la ciutat i l'únic al qual durant segles la literatura històrica va fer esment. El motiu pel qual de bon principi fou assenyalat no és altre que un esdeveniment tan cabdal per a la ciutat com la conquesta franca de començament del segle ix. D'aquell moment se'n troba un poètic enaltiment sorgit de l'atmosfera literària carolíngia, seguit de citacions circumstancials d'annalistes o geògrafs andalusins. Força segles després els cronistes catalans en donaren una primera explicació històrica i, més endavant, l'humanisme de formació itàlica hi va veure una prosàpia molt arcaica que la situava en els temps més reculats de la ciutat. A partir d'aleshores ha estat àmpliament tractada per la historiografia i arqueològicament estudiada, encara de forma balbucejant durant el segle XIX i molt més a fons al llarg del Nou-cents, sense que per això s'hagin resolt moltes de les grans qüestions històriques que desvetlla.

Sembla fora de dubte que la primacia donada des d'antic a les muralles urbanes es deu a la importància que tingueren per a la vida dels cossos socials que encerclaven i per a les entitats polítiques que significaven monumentalment, cosa que les va fer passar, en relats històrics o descripcions geogràfiques, per davant d'altres edificacions ciutadanes, encara que aquestes tinguessin una arquitectura més elaborada i artística. Val a dir que el tan alt valor que les muralles tenien per a les ciutats que envoltaven fa que sovint es fonguin aparentment unes i altres en un sol cos. Tant és així que costa molt destriar-les, tot i tractar-se sovint, històricament, d'entitats prou diferents tant en l'origen com en el caràc-

ter. La formació urbana i el seu emmurallament són processos que no cal que siguin coincidents, sinó que poden obeir a temps, conjuntures i motius prou diferents.

També cal remarcar que les muralles tant poden emanar i estar sota domini de forces ciutadanes com ser-ne completament alienes i fins contràries, per la qual cosa són fortificacions que podien servir bé per defensar, bé per ofendre una plaça. Per un costat la protegien a l'extern, mentre que per altre la cenyien i la sotmetien a l'intern. Les muralles, a més de ser sempre peces bèl·licament claus per a les ciutats, també es revestiren d'altres remarcables funcions, encara que de manera subordinada, com ara definir o delimitar espais jurídics o fiscals. Cal consignar a més, i molt especialment, el contingut retòric d'exhibició monumental de sobirania i riquesa, pomposa i grandiloqüent, de moltes muralles, sobretot en la magnificència mostrada per torres i portals.

Com s'ha dit més amunt, la muralla barcelonina fou glossada inicialment amb motiu de la conquesta franca de la ciutat i ho va ser, concretament, en el poema que relata els fets i la vida del rei Lluís el Piadós, fill de Carlemany, compost per Ermold el Negre cap els anys 826-828. El segon esment que es coneix també és degut a un motiu bèl·lic i va fer-se a molta distància de l'anterior, a Còrdova i en el relat del cronista Ibn Hayyan de l'expedició empresa contra la costa catalana l'estiu de 935, sota el govern d'Abd al-Rahman III. Els dos escrits, sorgits respectivament dels ambients de les corts més eminents de l'occident europeu, la carolíngia i la cordovesa, recorden que aleshores la vella muralla, gairebé mil anys després d'haver estat alçada i uns cinc-cents d'haver estat reforçada, no només seguia en peu sinó que era per a la guerra una peça plenament activa, com va quedar palès encara en el famós assalt d'Almansor el 985.²

Encara que durant els tres segles següents va ser l'única defensa de la ciutat, en aquest temps amb ella tan sols es tancava el recinte central i primordial, mentre que al seu peu creixien i s'estenien suburbis i viles noves. Simultàniament a aquest procés la vella fortificació era fragmentada i ocupada pel palau comtal i bisbal, així com per grans casals aristocràtics i també per la residència dels templers. No va ser fins el darrer quart del segle XIII quan, després de diferents tempteigs, es va bastir un nou recinte per encloure el gran creixement urbà esdevingut des de segles abans i que estava faltat de protecció militar. Tanmateix,

2. GASPÀR FELIU, *La presa de Barcelona per Almansor: història i mitificació*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 2007.

la vella fortificació no havia quedat urbanísticament o monumentalment deva luada, sinó que, ben al contrari, íntegrament en peu acollia damunt seu palaus i casals patricis. Les transformacions de la ciutat l'havien rellevat per sempre de la funció militar i l'havien convertit en una excel·lent peça monumental on s'encimbellaven, per exhibir el seu domini, les més altes potestats de la ciutat i el Principat.

Justament amb l'abandó de la comesa militar i el seu relleu per una altra de derivada, la de concedir una alta representativitat als qui hi residien, s'encetava el procés cap a l'obsolescència. Tal com succeeix tan sovint en aquests circumstàncies, la pèrdua de la funció per a la qual estava concebuda va fer que adquirís caràcter històric, i d'aquesta manera la vella muralla es va fer servir per explicar els orígens de l'ordre social i polític barceloní. Així ho fa la crònica universal catalana més antiga, anomenada *El llibre dels reis*, que va ser escrita a l'inici de la dècada de 1270 i on per primer cop es narren al costat de les gestes comtals episodis de la història local barcelonina. En un d'ells la vella fortificació agafa tant de protagonisme que es converteix en peça essencial d'un inventat repartiment de la ciutat entre els fidels del monarca carolingi i del qual derivaria l'ordenament ciutadà posterior. Encara més, en una redacció posterior del llibre, segurament del tombant dels segles XIV-XV, el repartiment de la muralla, entès de ben segur com un acte de plena sobirania enfront l'autoritat carolíngia, va ser atribuït al llegendari comte Guifré quan, de tornada de Flandes, obtindria el poder suprem. D'aquesta manera, l'apropiació feudal de la muralla a partir de l'any mil esdevenia episodi creador de l'ordre urbà, reulat primer a una actuació del monarca franc i, després, atribuïda al fabulós fundador del casal barceloní.³

A partir d'aquest punt, història i arqueologia barcelonines han vinculat per sempre més l'antiga muralla a fets tinguts per cabdals de la vida de la ciutat. Si en les narracions genuïnament feudals era objecte d'un repartiment que establia la topografia de les potències urbanes, a partir de l'antiquària humanista del Quatre-cents, i des d'ella per una línia de filiació gairebé directa que arriba fins a l'arqueologia contemporània, la muralla esdevé l'obra que resulta de l'arribada d'herois o pobles civilitzadors que funden o transformen la ciutat. Però les causes externes, exògenes, han deixat des de fa temps d'explicar la muralla, que, contràriament, s'explica per raons internes. Així, segons les concepcions histò-

3. S. M. CINGOLANI (ed.), *El llibre dels reis*, València, Universitat de València, 2008, § 66, p. 143 i § 80a-j, p. 212-217.

riques actuals, en lloc d'obeir a pobles o forces foranes seria fruit de l'empenta local. En concret, la colossal refecció que s'hi va obrar durant el baix imperi hauria estat empresa pels ciutadans i expressaria la seva vitalitat enmig d'un context de crisi general. La nova fortificació resultaria de la capacitat barcelonina de sobreposar-se a invasions trasbalsadores i seria causa eficient, ni més ni menys, de l'eminent capitalitat que progressivament des d'aquells temps ha exercit Barcelona sobre les terres catalanes i molt més enllà.

Tanmateix, tot i la continuada atenció i glossa de les velles defenses, encara conservades avui en bona part i que han estat monumentalment integrades a la ciutat contemporània, la realitat és que constitueixen un dels grans problemes arqueològics de la història barcelonina. Perquè si, com a resultat dels treballs de mitjan segle xx, que comptaren amb la forta contribució de Serra-Ràfols, ara es coneix com una obra doble feta de la suma d'una muralla primigènia de l'alba de l'Imperi i una magna refacció segles posterior, encara aquesta darrera i transcendental construcció sura en un indefinit vaivé cronològic i històric. El fet és que es coincideix a considerar que aquesta segona fortificació va tenir una extraordinària importància per a l'esdevenidor de la ciutat, però la realitat és que no ha pogut de cap manera ser datada amb la precisió que caldria. El lapse temporal dins del qual es mouen les cronologies proposades és tan dilatat –entre la fi del segle iii i l'entrada del segle v– que fa impossible enquadrar-la històricament de forma prou ajustada. Com s'acaba de veure, l'atenció envers l'antiga muralla és independent i molt anterior a la confecció de la tesi, prou recent i en gran part deguda a Serra-Ràfols, que la fa, en el seu reforç del baix imperi, motor d'arrencada de la potència barcelonina. Tan sòlidament s'han soldat l'obra defensiva i la capitalitat urbana que ara semblen del tot indissociables.

Força segles abans, en un context regit per preocupacions ben diferents on les ciutats sorgien i s'explicaven pel pas de singulars personatges, fossin herois mítics o personalitats històriques, s'havia assentat l'origen cartaginès de Barcelona i les seves defenses. Just a l'inici mateix de l'antiquària barcelonina, l'humanista de formació itàlica Jeroni Pau assenyalava en l'opuscle *Barcino* de 1491 que els «primitius murs [...] es poden veure fins i tot sencers en la part una mica més elevada de la ciutat, amb quatre portes almenys».⁴ Com que aparellava la fortificació amb el principi de la ciutat i aquesta la tenia per una fundació del

4. Jeroni PAU, «Barcino», a *Obres* (a cura de Mariàngela Vilallonga), Barcelona, Curial, 1986, vol. I, § 48, i p. 325.

cartaginès Amílcar Barca, s'havia d'entendre que seria obra seva. Des de llavors i fins a la primera meitat del segle XIX es pot dir que el binomi muralla i ciutat fou considerat, preponderantment, de caràcter cartaginès. El canvi de la natura cartaginesa per la romana no va produir-se fins a la dècada de 1840 i varen coincidir-hi diferents autors, sempre amb raons de versemblança històrica, no pas fruit de cap examen arqueològic, i també per l'animadversió cultural cap a influxos tinguts per orientals, en aquest cas expressada envers fenicis i púnics.

La romanitat va ser insinuada per Pau Piferrer cap el 1843 en el segon volum dedicat a Catalunya de *Recuerdos y bellezas de España* i ho va seguir poc després Antoni de Bofarull a la *Guia-cicerone* de 1847, on només admetia la possibilitat que els fonaments tinguessin alguna cosa de cartaginès. L'aferment definitiu va venir per part d'Andreu A. Pi i Arimon a l'obra *Barcelona antigua y moderna*, publicada pòstumament entre 1850 i 1854 i enllestida en el decenni precedent.⁵ La recollida d'elements arquitectònics i làpides en els freqüents enderrocs de parts de la muralla i l'aplec de notícies erudites d'aquestes troballes no varen produir variacions substantives en la seva coneixença i l'atribució romana, sense gaire més concreció, es va mantenir tota la segona meitat de Vuit-cents i fins a l'entrada del nou segle. Cal remarcar que en tota aquesta etapa i fins els anys 1930-1940 la muralla es va tenir per una obra romana d'una sola peça, però que només comprenia des dels fonaments fins al nivell de la cornisa a les torres i el pas de ronda de les cortines intermèdies. Així ho posen de manifest els alçats delineats per diferents arquitectes cap el 1836 per encàrrec de la Junta de Comerç barcelonina i que constituïren l'aixecament essencial de la fortificació fins gairebé un segle després.⁶ L'elevació en diferents pisos per sobre el cub de les torres es considerava, implícitament i mai de forma obertament exposada, obra postromana i s'assignava sovint a època bàrbara o comtal.

Encara que s'hagi atribuït a autors més reculats, la realitat és que Francesc Carreras i Candi fou qui primer va fixar la fàbrica de la muralla en el baix imperi i va veure-hi la resposta defensiva a uns atacs francs consignats vers l'any 260. Ho va

5. PAU PIFERRER, *Recuerdos y bellezas de España. Cataluña*, vol. II, Barcelona, c. 1843. Reedicció anotada per A. Aulestia a *España. Sus monumentos y artes... Cataluña*, vol I, Barcelona, 1884, p. 25-31; ANTONI DE BOFARULL, *Guia-cicerone de Barcelona*, Barcelona, 1847, p. xv; ANDREU A. PI I ARIMON, *Barcelona antigua y moderna*, vol. I, Barcelona, 1850-1854 p. 319-326.

6. JOAN BASSEGODA *El templo romano de Barcelona*, Barcelona, Real Academia de Bellas Artes de San Jorge, 1974 p. 159-169.

exposar en diferents obres, essencialment a la monografia *La via Laietana* de 1913 i el volum dedicat a la ciutat de la *Geografia general de Catalunya* publicada vers 1916. L'argumentació la fonamentava arqueològicament en proves de caire estratigràfic que, jutjava, feien evident que la muralla havia estat bastida sobre construccions romanes precedents. El fet de trobar que la fortificació s'elevava sobre vestigis urbans l'explica com a conseqüència, primer, d'una destrucció que imagina bèl·lica i d'una reacció defensiva que fa servir les restes de la devastació per afermar-se. Per donar-li context aportava la notícia d'atacs francs a Hispània avançant el segle III, segons va consignar la historiografia coetània i que Carreras i Candi considerava que haurien afectat profundament la ciutat,⁷ per bé que en cap cas n'aporten informació precisa.

El fet és que aquesta interpretació ha dominat durant bona part del Nou-cents sobretot, reforçada pel monogràfic examen monumental que Albert Balil va presentar l'any 1961 i que va venir a ratificar arqueològicament la datació en el tombant dels segles III-IV.⁸ Una cronologia que temps enrere havia també sostingut Ian A. Richmond, estudis de l'arquitectura militar romana i del mur d'Aurelià de Roma en particular. L'autor va tractar de la muralla barcelonina després d'un reconeixement personal i dins d'un àgil repàs a diferents fortificacions urbanes hispàniques publicat el 1931. Ho féu amb un coneixement concret força som però amb un gran bagatge contextual, i així la va relacionar amb defenses similars de la Gàl·lia, que datava també en el segle III.⁹

Mentrestant, en el tombant dels anys vint i trenta, Agustí Duran i Sanpere havia començat l'examen arqueològic de la muralla amb motiu de les obres de restauració de la casa de l'Ardiaca i de la reconstrucció de la casa Padellàs a la plaça del Rei. La seva afinada observació va continuar en les dècades posteriors amb motiu de la restauració de la torre poligonal de la casa dels Canonges i la Pia Almoina o l'obertura d'una rasa a la baixada de la Canonja. Dos avenços molt substantius respecte a la història de la muralla resultaren de tot plegat. En primer lloc va determinar que els pisos de les torres que s'elevaven sobre els cubs eren en bona part també obra romana, coetània als llenços baixos de la muralla; i, en segon, que

7. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *La via Layetana*, Barcelona, 1913, p. 12-15 i *Geografia general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Ed. A. Martín, c. 1916, p. 106-117, làmina entre les p. 92 i 93 i n. 127.

8. ALBERT BALIL, *Las murallas romanas de Barcelona*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, Madrid, 1961.

9. Ian Archibald RICHMOND, «Five town-walls in the Hispania Citerior», *The journal of roman studies* (Londres), vol XXI (1931), p. 86-100 i lám. XII-XIII.

aquests estaven formats, almenys en alguns sectors, per l'addició de dues cortines, de les quals la interior no corresponia a la fàbrica tinguda per ser originària del segle III, sinó que era més antiga i potser del moment de fundació de la ciutat.¹⁰ Amb aquests precedents i durant poc més d'una dècada, i a partir de la jubilació de Duran i Sanpere el 1957, Serra-Ràfols va excavar arqueològicament al massís de la muralla, com no s'havia fet fins aleshores, i això va proporcionar informació substantiva respecte a la fàbrica, a més d'exceptuals troballes de caràcter escultòric que obtingueren, com es veurà, un gran ressò ciutadà.

Els treballs foren reportats molt més sistemàticament del que fins aleshores s'havia fet i àmpliament divulgats tant dins del camp acadèmic com de la divulgació pública. La producció bibliogràfica que hi va dedicar voreja la desena de títols i va iniciar-la el 1959, per cloure-la pels volts de 1967 en un article on el pressentiment de la fatalitat li féu prendre un to testamentari, sobri però definitiu. Per això presentava un «breu balanç, fins i tot per a facilitar la tasca dels meus successors, pensant en una sempre possible desaparició sobtada [...] En un cas així és bo quedí constància de l'estat de l'excavació en els diferents indrets de la muralla».¹¹ No es tractava de cap aprensió gratuïta, sinó de la plena consciència del curs vital, i, encara que el seu traspàs no es va produir fins al cap de quatre anys, coincideix també que amb aquest escrit gairebé va cloure en vida la publicació dels seus treballs.

De ben segur la seva contribució més senyera sobre la muralla barcelonina fou la formulació de la tesi que estableix una directa relació causal entre la construcció del baix imperi i la posterior potència barcelonina. A l'èxit d'aquesta hipòtesi va contribuir en gran mesura el fet d'haver estat plenament acollida per la forta autoritat Ramon d'Abadal, el principal constructor historiogràfic de la Catalunya comtal. Ell va subscriure plenament l'opinió de Serra-Ràfols i va convenir que a l'antiga muralla Barcelona deu

el fet d'haver esdevingut la capitalitat de Catalunya i, amb el temps, la immensa urbs actual», perquè un cop així fortificada la ciutat «es convertí en el més sòlid lloc defensat del país i, com a conseqüència, els diversos poders que s'hi succeïren l'escolliren per a establir-s'hi com una cosa natural i lògica. Primer els visigots; des-

10. Contribucions compilades a Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. I, Barcelona, Curial, 1972, fonamentalment les p. 25-27, 31-33, 35-37, 45-52, 65-85 i 173-189.

11. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Balanç i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 130.

prés, els sarraïns; més tard, els francs, els comtes independents, els comtes reis [...]. Barcelona els deu tot el que és, i té contret un deute impagable amb aquest vell recinte. Tot el que es faci per estudiar-lo i conservar-lo no serà mai prou.¹²

Abans de l'assumpció d'aquesta tesi per Abadal i acte seguit a la realització dels primers treballs d'excavació a la muralla, Serra-Ràfols havia revisat la seva problemàtica històrica. Ho va fer a partir de la relació entre el context històric que li era atribuït i les observacions arqueològiques que l'informaven de l'impacte urbà de l'obra. Això va portar-lo a considerar-la resultat d'un mandat de Roma que la corporació municipal hauria executat d'acord amb «un pla general de defensa de l'Imperi». La considera «obra dels barcelonins» i troba que l'envergadura i la coherència constructiva han de ser fruit d'una ràpida i eficaç execució que mostra la potència ciutadana enmig de temps convulsos i la capacitat de remuntar conjuntures adverses. «L'existència d'aquesta perfecta muralla que convertia Barcelona en una formidable fortalesa, única a Catalunya, determinarà el futur històric de la ciutat», havia sentenciat.¹³

Com a resultat d'aquesta tesi, la fortificació sumava a l'específic valor arqueològic i monumental el cívic d'expressar l'antiga arrel de la potència urbana, i alhora explicava la raó de la capitalitat barcelonina sobre el país, en una construcció historiogràfica d'excepcional nervi i vigor. Tant és així que ha restat d'aleshores ençà incontrovertible i sota el seu abric, sense posar-lo mai en qüestió, s'han produït noves aportacions arqueològiques, producte, sobretot, de la tasca de J. Oriol Granados, que van portar a discriminar netament entre la primera muralla i la del baix imperi.¹⁴ Amb el pas de temps, la relació entre la fortificació del baix imperi amb una destrucció de la ciutat pels francs ha estat rebutjada àmpliament, caiguda de resultes d'un ampli corrent de refutació arqueològica dels efectes devastadors dels atacs germànics del segle III sobre la península. En funció de la modificació de l'enquadrament històric, d'aleshores ençà han sorgit noves propostes de datació que es mouen ambigüament per

12. Citat per Ramon d'ABADAL, *Els precedents antics a la història de Catalunya*, Barcelona, Selecta, 1967, p. 210 i extret de Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Els orígens de les fortificacions», a *Els castells catalans*, Barcelona, R. Dalmau Editor., 1967, p. 50-56.

13. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre els orígens de Barcelona», a *Miscel·lània Fontserè*, Barcelona, Gustavo Gili, 1961, p. 377-388.

14. J. Oriol GRANADOS, «La primera fortificació de la colònia Barcino», *Papers in iberian archaeology* (T. Blagg, R. Jones i S. Key, ed.), *BAR International Series*, (Oxford), núm. 193 (1984), p. 267-319,

tot el llarg del segle iv i arriben fins a l'inici de la centúria següent, com les hipòtesis de Ramon Jàrraga o les de J. Oriol Granados.¹⁵ En contraposició i paral·lelament a les revisions de conjunt de què darrerament ha estat objecte, s'ha anunciat la possibilitat de tornar a situar el reforç de la fortificació cap al segle iii, encara que sense la ganga de l'explicació catastròfica de l'atac bàrbar.¹⁶

Per altra banda, des de fa un parell de dècades s'ha procurat deixar de cenyir l'estudi de la fortificació a l'època romana i examinar també la resta del llarg mil·lenni en què fou defensa activa, fins a la seva progressiva ocupació per palaus i grans casals romànics a partir del segle xi.¹⁷ Més recentment s'ha reexaminat la tesi plenament modelada per Serra-Ràfols i seguida àmpliament, segons la qual la refecció de la muralla seria l'exponent inequívoc d'una notable potència urbana en el baix imperi i el motiu de la capitalitat barcelonina, encetada com a fugissera seu règia en els temps convulsos d'extinció de l'imperi i elevada a signe inequívoc de l'hegemonia barcelonina des de ben abans de la conquesta franca.¹⁸ En aquesta revisió s'ha recollit especialment la insinuació formulada per Miquel Tarradell quan el 1978 recordava que encara «calia saber si fou a conseqüència d'una iniciativa estatal –probablement, si fos així, militar– o bé depengué de la decisió de la ciutat. L'exèrcit va creure que calia defensar la

15. Ramon JÀRREGA, «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo v?», *Archivo español de arqueología*, (Madrid), 64, 163-164 (1991), p. 326-335; J. Oriol GRANADOS, «La muralla de Barcino a la llum de les darreres descobertes», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxviii (1996-1997), *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Actes del Congrés d'homenatge al dr. Pere de Palol* / 3, p. 1613-1638.

16. Ferran PUIG i Isabel RODÀ, «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación», a *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio*, Lugo, Diputación de Lugo, 2007, p. 597-631. Hi ha també les aportacions d'aquest mateixos autors, juntament amb les de Francesc Caballé, Reinald González, Carme Miró i Alessandro Ravotto dins de les jornades «Intervenir a la muralla romana de Barcelona», celebrades pel Museu d'Història de Barcelona els dies 3-4 de maig de 2012 i pendent de publicació. També ho està la important contribució d'Alessandro RAVOTTO, «Datos para la cronología de la muralla bajoimperial de Barcino», *Empúries*, en premsa. Agraïxo la gentilesa del seu autor per haver-me fet conèixer aquest suggerent assaig.

17. Eduard RIU-BARRERA, «La muralla romano-comtal de Barcelona», A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. xx, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1992, p. 151-154.

18. Eduard RIU-BARRERA, «Barcelona entre els segles v i xii, de la desurbanització a la formació d'una capital», a R. GRAU (coord.), *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona Quaderns d'Història, 18), 2012, p. 113-145.

primera ciutat important que es trobava al litoral del sud del Pirineu?»¹⁹ És a dir, s'inclinava més per considerar-la el resultat d'una pressió militar sobre la plaça que no pas un producte de la capacitat d'autodefensa de la societat barcelonina.

Si s'aprofundeix en aquest sentit hom s'adona que arquitectònicament el magne reforç de la muralla només pot obeir a una operació de gran envergadura – arquitectònica, econòmica i logística –, que per força havia de superar la capacitat local d'un nucli urbà prou secundari dins l'imperi, i fins i tot excedir l'obediència regional, per ser produïda per un aparell polític i militar d'una màxima potència, capaç d'executar-la amb tota eficàcia. Per tant, versemblantment, només podria fer-ho o l'autoritat imperial mateixa o la d'alguna de les entitats en què se subdividia o per la qual volia ser suplantada, per bé que tampoc sembla possible que pugui ser resultat d'alguna de les formes dels massa efímers, inestables o dèbils poders alternatius, atès que la seva gran coherència constructiva demana una promoció i una execució sota una direcció estable, duradora i molt potent.

En suma, l'obra passa molt per damunt d'una lògica local o regional de defensa d'unes elits urbanes o d'uns cabdills usurpadors o creadors de reialmes incerts. Sembla, a més, que la renovació de la muralla tan sols pot tenir explicació integrada dins d'un ampli programa polític i militar destinat a defensar i controlar, per part de l'autoritat eminent, vastes regions de l'occident mediterrani. Si això fos cert, semblaria fins i tot probable que ni tan sols fos executada amb el consens social de la ciutat, sinó d'esquena o en contra seu, i en lloc d'indicar la potència urbana podria ser indicatiu d'una notable debilitat ciutadana enfront de l'autoritat, segurament la imperial, que la va convertir en un enclavament militar de primer ordre. Potser fou la debilitat o la incapacitat de resposta de la societat urbana a la nova fortificació el que explicaria, justament, el gran desenvolupament que va poder arribar a adquirir.

L'ESTUDI DE LES MURALLES ROMANES EN L'OBRA DE JOSEP DE C SERRA-RÀFOLS

L'arqueòleg Serra-Ràfols va fer-se càrrec de l'exploració de la muralla romano-comtal de Barcelona com a conseqüència de la jubilació l'any 1957 d'Agustí

19. Miquel TARRADELL, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1978, p. 46.

Duran i Sanpere, director de l'Institut Municipal d'Història i encarregat de la recerca arqueològica a la ciutat antiga.²⁰ No cal dir que una herència de l'amplada i el gruix com la de qui durant quatre dècades va encapçalar la història barcelonina, tant des de la direcció d'organismes municipals específics com de la producció erudita i divulgadora, no va tenir un únic successor de tremp i posició semblant, i evidentment, cobejada per molts, va acabar trossejada entre institucions i personal heterogeni també pel que fa a la vàlua. El fet és que d'aquesta successió allargada, fraccionada i no exempta de tensions va resultar que bona part de la comesa arqueològica va arribar a revertir a Serra-Ràfols, per bé que no pas exclusivament ni immediata. Un pas important a favor seu s'havia donat el maig del mateix 1957 en ser nomenat delegat del governamental Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas a Barcelona. Aquest organisme havia substituït el 1955 la Comisaría Provincial de Excavaciones de Barcelona, a la qual estava vinculat d'ençà el 1946 i de la qual havia estat nomenat comisari local l'any 1950. Fruït d'aquesta bona posició, el 29 de gener de 1958 va ser designat per l'Ajuntament director dels treballs arqueològics a la ciutat.²¹

Tot i ser comissari de Barcelona des de feia uns deu anys, el fet és que abans de 1957 Serra-Ràfols només havia pogut actuar fora del nucli antic de la ciutat, a Montjuïc i a les rodalies del Pla. Això era resultat d'una informal divisió territorial amb Duran i Sanpere de les respectives tasques i jurisdiccions, estatal i municipal. La partió no sembla resultat d'un acord explícit, sinó respondre més aviat a un equilibri de forces, a un *statu quo* al qual no s'hauria arribat de forma plàcida. Tant és així que temps enrere, concretament l'any 1946, s'havia projectat que Serra-Ràfols es fes càrrec de l'exploració de la ciutat antiga en detriment de Duran i Sanpere, en un moviment que formava part de l'operació desplegada pel comissari general d'excavacions Julio Martínez Santa-Olalla a fi de reduir el poder que exercia Martín Almagro des de Barcelona i que va portar a rellevar-lo per Epifani de Fortuny al capdavant de la comissaria provincial.²² Tanmateix,

20. . Agustí DURAN I SANPERE, «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 21-24 i n. 16 p., 49-50.

21. . Informació sobre els càrrecs es troba a les caixes 3 (nomenament de 1958) i 5 (nomenament de 1957) del fons J. de C. Serra-Ràfols, Arxiu IEC.

22. . FRANCISCO GRACIA *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona*, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012 p. 147.

aquest primerenc intent de control sobre la ciutat antiga va fracassar i no es va fer efectiu fins onze anys després, i encara només quan, en expirar la carrera laboral de Duran i Sanpere, es va posar fi al seu gran ascendent ciutadà. Llavors, però, tampoc en va arribar a assumir tota l'autoritat arqueològica, sinó que la va haver de compartir d'ençà de 1959 amb Frederic Udina, el nou director de Museu d'Història de la Ciutat.²³

Davant de la gran inèrcia de l'obra de Duran i Sanpere que el precedia, l'actitud de Serra-Ràfols va ser de procurar separar-se'n i no ser-ne vist com un pur continuador. Per fer-ho va combinar l'exploració i la promoció de noves pràctiques arqueològiques amb la crítica de les anteriors, encara que de manera subtilment velada. A les actuacions precedents els atribuïa poc rigor, i censurava la falta de sistemàtica supervisió arqueològica dels treballs de restauració arquitectònica.²⁴ El fet és que en la manera d'actuar i investigar d'un i altre hi va haver notables diferències. Per començar, Serra-Ràfols no era un historiador d'espectre ampli a la manera del seu antecessor, que tractava de matèries i èpoques del tot diverses, sense orientació ni intensitat exclusiva en cap. Ben al contrari, les notables experiència i reputació de les quals, en adquirir responsabilitats sobre la ciutat antiga, disposava Serra-Ràfols li venien d'una especialització molt precisa i aprofundida en arqueologia protohistòrica i d'època romana, és a dir, en aquelles etapes sobre les quals llavors la recerca urbana se centrava exclusivament, faltada de projecció com estava cap a d'altres períodes. Aquesta dedicació a temàtiques molt més específiques fou un tret característic i nou de la seva generació, la primera del país formada acadèmicament i dedicada professionalment a l'arqueologia, ja fos des de la universitat, els museus o els serveis tècnics governamentals.

Als cinquanta-cinc anys, quan definitivament va encarar el treball a la ciutat antiga de Barcelona, comptava amb una sòlida i àmplia experiència, dins de la qual, com s'ha exposat, destacava l'atenció envers els recintes murats de l'antiguitat. Amb elegància i encert, el seu antecessor i competidor arqueològic Duran i Sanpere, anys després, apuntava que s'havia fet robust en «els estudis directes sobre les muralles de Girona i a la ciutat romana de Badalona», que

23. Salvador RIERA, «Gènesi i primera etapa de l'Institut Municipal d'Història (1916-1989)», *Barcelona. Quaderns d'història* (Barcelona) 1 (1995), p. 29.

24. Les insinuacions en aquests sentits són força tènues però evidents i es poden llegir al seu «Balanz i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 148.

«foren una preparació excel·lent perquè Serra i Ràfols dediqués un dels treballs més eficients a les muralles de Barcelona i a la història del període primitiu de la ciutat».²⁵ Ara bé, la recerca sobre els orígens de la ciutat l'havia encetat força abans. El 1930 va donar a conèixer unes primeres però fermes idees, sorgides de l'examen crític de la pobra informació arqueològica que hi havia recollida, que el portaven a rebutjar l'origen ibèric del poblament al mont Tàber. A canvi, suposava un poblat a Montjuïc a partir, entre d'altres indicis, de la troballa el 1928 d'unes grans sitges al peu de la muntanya i que després s'han denominat del Port o de la via de Magòria.²⁶

Aquests importants vestigis ibèrics va tenir l'ocasió d'excavar-los el 1946 i novament li serviren per donar més solidesa a la hipòtesi d'un important assentament preromà a Montjuïc, anterior a la ciutat del mont Tàber. La constatació en la dècada de 1960 de l'absència de troballes ibèriques al seu solar va fer que la caracteritzés com a pròpiament romana i l'imaginés sense fortificar fins al segle III, quan considerava que s'havia alçat tota l'obra de la muralla. La formació d'aquest nucli urbà considerava que hauria comportat la fi de les poblacions indígenes situades al turons del voltant del Pla i a Montjuïc. En aquest darrer indret va suposar un establiment ibèric que hauria tingut un estadi final romanitzat i dotat de muralles.²⁷ Segons el seu parer, a elles faria esment una inscripció trobada a la muntanya i datada abans del canvi d'era que, per contra, avui tothom considera que fa referència a la primera defensa que va tenir la nova ciutat del Tàber.

L'interès que tenia per les muralles de la ciutat i, en general, per les defenses urbanes de l'antiguitat havia començat a Girona el 1930, quan l'Institut d'Estudis Catalans va encarregar-li l'estudi monogràfic que havia de formar part de la *Forma Conventus Tarraconensis*. Aquesta compilació s'havia encetat per part de l'acadèmia catalana amb la publicació el 1928 d'un primer quadern

25. Agustí DURAN I SANPERE, «Josep de C. Serra i Ràfols, un arqueòleg de l'escola de Barcelona», a *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*, Barcelona, Curial, 1975, p. 596-599. La citació a la publicació original de l'article a *Tele-estel* (Barcelona), 19 de desembre de 1969, és incorrecta.

26. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona, Barcino (Enciclopèdia Catalunya, vol. 15 i II de P. VILA, dir., *Geografia general de Catalunya, València i Balears*), 1930, p. 146-152.

27. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre els orígens de Barcelona», *Miscel·lània Fontserè*, Barcelona, Gustavo Gili, 1961, p. 377-388 i «Los orígenes de la ciudad», *Miscellanea Barcinonensia* (Barcelona), v (1963), p. 23-38. Article publicat novament a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), VII (1965), p. 31-57.

sobre la regió del Maresme, obra del mateix Serra-Ràfols i que formava part d'una empresa de recerca d'abast europeu, destinada a confeir la carta arqueològica de la romanitat i els seus precedents. Es tractava de l'anomenada *Forma Orbis Romani*, endegada el 1922 per la Unió Acadèmica Internacional i desenvolupat sota els seus auspicis, en la qual l'Institut d'Estudis Catalans participava de forma sobirana i independent respecte als aparells acadèmics espanyols d'ençà el 1924. Després de la publicació del primer quadern de la *Forma Conventus Tarraconensis*, Serra-Ràfols va orientar tot l'esforç de la prossecució de l'obra cap a Girona. Com que devia considerar que el nus de problemes que plantejava l'etapa antiga de la ciutat era tan fort com convenient de descabdellar, va emprendre amb l'acord de l'Institut una missió arqueològica per poder-ne oferir més llum en el fascicle que preparava. No ha de ser estrany a aquest interès per Girona la familiaritat que hi tenia per haver-hi fet estada de petit.²⁸ A banda del factor personal, pesava sobretot la significació que pels seus estudis de protohistòria podia tenir l'atribució de parts de la muralla gironina a unes reculades edat i població.

A Girona, com en el cas barceloní, també els interrogants de la història urbana s'havien lligat als avatars de la muralla, encara que en lloc de situar-la en època romana els estudiosos del darrer quart del segle XIX havien remuntat la seva construcció a nebulosos precedents més reculats. Ho havia propiciat la presència en la fortificació de parts obrades amb grans i desiguals blocs de disposició irregular, que segons un reconegut dictat arqueològic es qualificaven de ciclopis i s'atribuïen a cultures o poblacions molt arcaïques, indígenes o invasores. De fet, les muralles ciclòpies i els megàlits es tingueren per monuments coetanis i foren considerats els vestigis més antics del país, quan encara els estadis prehistòrics eren pràcticament ignorats al Principat. Aquest dictat tenia origen en l'entrada mateixa del Vuit-cents i va fruir d'una gran fortuna dins l'arqueologia catalana fins força avançat el segle XX, diluït però viu. Tant és així que el seu tardà ressò, encara que difuminat, es pot trobar dins de l'obra de Serra-Ràfols i va influir poderosament en la recerca gironina.

El fet d'haver cregut veure uns indicadors cronològics i culturals en l'obra ciclòpia ha tingut una forta transcendència històrica en l'arqueologia catalana, tant perquè es troba en els seus mateixos orígens com per la llarga pervivència que ha experimentat. La seva formulació se situa al tombant dels segles XVIII-XIX,

28. EVA SERRA I PUIG, «Josep de Calassanç Serra i Ràfols», *Revista de Catalunya* (Barcelona), 177 (2002), p. 3.

quan als Països Catalans es varen començar a fer servir arguments basats en vestigis arqueològics per explicar la història dels nebulosos estadis més antics, definir el caràcter de les primeres poblacions o l'origen de les ciutats i determinar-ne la religió, la llengua i la civilització, encara com a complement al tradicional escoli de tota mena de fonts literàries, reculades o modernes. Un primer pas en aquesta direcció fou la identificació de dos tipus d'arquitectures considerades molt arcaïques, les obres ciclòpies del Principat i les construccions talaiòtiques de les Balears. Amb la primera qualificació de ressonàncies gegantines es varen conèixer les obres de fortificació, que, atenent a la seva rusticitat i dins d'una elemental concepció evolutiva, es tingueren per obra d'alguns dels més primitius pobladors del país. Cal assenyalar que cap de les atribucions no va sorgir de l'ambient cultural català, sinó que fou un producte forà, a causa de la influència francesa en els monuments ciclòpis i d'aquesta combinada amb la britànica en els talaiòtics.²⁹

A la muralla romana de la part alta de Tarragona va ser on per primer cop es va creure observar una fàbrica ciclòpia en la dècada inicial del Vuit-cents. La remarca inicial només fou una nota dins la vasta recopilació que sobre les obres així qualificades havia endegat el francès Louis C. F. Petit-Radel al llarg de la Mediterrània. Aquest autor havia arribat al convenciment que les obres de gran i rústec aparell que trobava per Grècia, Àsia Menor, Itàlia, Sicília i la península Ibèrica es podien agrupar en un tipus arquitectònic que ètnicament atribuïa al poble pelasg, suposat constructor de les primeres ciutats i conductor del pas de la vida nòmada i pastoral a la cívica i política, és a dir, a la civilització d'Europa. Les seves opinions sobre l'arcaisme de la muralla de Tarragona foren donades a conèixer a París i, encara que l'autor les va mantenir inèdites, aviat foren divulgades sintèticament per altres estudiosos i només publicades amb amplitud pòstumament, quan aquesta tesi començava a ser anacrònica. El seu gran influx en terres catalanes es deu al fet d'haver estat recollides ben aviat per Alexandre Laborde al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* de 1806, el qual, si bé n'acceptava l'antiguitat preromana, dissentia en l'atribució, que traslladava al poble cartaginès.³⁰ A partir d'aquí i fins gairebé la segona meitat del segle xx,

29. Eduard RIU-BARRERA, «Els druides i els monuments talaiòtics. Domini polític i influències culturals a Menorca entre els segles XVIII-XVIII-XIX», *Mètode* (València), 58 (2008), p. 27-35.

30. Alexandre LABORDE, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol. 1, París, 1806. p. 30-31, planxa XLIX. Traducció de la part referida a Catalunya amb el títol *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, p. 135-137.

l'obra ciclòpia de la muralla tarragonina ha estat considerada protohistòrica i equivocadament separada de la fàbrica superior, sempre considerada romana, alhora que d'altres construccions d'aparença similar li eren agermanades i atribuïdes també a diferents pobles preromans, alguns dels quals considerats autòctons i d'altres invasors.

L'aportació que va afermar la tesi ciclòpia fou deguda a Francesc Martorell i Peña, col·leccionista i fundador del primer museu barceloní de ciències naturals i prehistòria. L'estudi que hi va dedicar no es va publicar fins després de la seva mort, en un recull de treballs que Salvador Sanpere i Miquel va compilar i que va titular *Apuntes arqueològicos* el 1879. S'hi enumeraven els murs considerats ciclopis del Principat, es debatia la seva filiació ètnica o cultural i s'establien unes atribucions que en determinats casos, no tots, han tingut llarga fortuna. Als «murs ciclopis de Tarragona» hi va sumar l'«acòpolis i murs d'Olèrdula» i el «recinte fortificat de Sant Miquel d'Eramprunyà», així com el «recinte de Sant Pere de Casserres» i els «murs de Girona», és a dir, defenses de molt diversa índole i cronologia, majoritàriament romanes però també de l'alta edat mitjana, considerades algunes obres «ibèriques» i d'altres de caràcter «semític». Les defenses de natura semítica, limitades a Eramprunyà i Olèrdola, ho eren per una talla menys rudimentària que revelaria un domini de la construcció impropia dels indígenes i privatiu dels pobles orientals. Respecte a l'atribució ibèrica cal fer-hi atenció perquè diferia molt del sentit actual, en tant que significava una primera població peninsular, autòctona i «encara en l'edat de pedra».³¹ En aquesta obra, per tant, s'identificaren parts ciclòpies a la muralla gironina i s'atribuïren a nebuloses poblacions preromanes. La verificació d'aquesta tesi portaria cinquanta anys més tard a l'exploració que Serra-Ràfols va fer a Girona.

Entremig, però, el panorama havia experimentat un gran trasbals, en tant que en pocs anys, durant la segona dècada del segle xx, la prehistòria catalana s'havia separat gairebé del tot de la tradició vuitcentista, prou isolada i anacrònica, per incorporar-se de ple al corrent de l'arqueologia prehistòrica occidental. Pere Bosch-Gimpera, amb una breu però fecunda formació germànica, ho havia assolit no pas després de llargues i noves recerques, sinó per la renovació interpretativa d'una informació arqueològica precedent, força heterogènia i no gaire extensa. En aquest pas, els recintes murallats ciclopis perderen aquesta elevada

31. FRANCESC MARTORELL I PEÑA, *Apuntes arqueològicos de D....* ordenats per S. Sanpere i Miquel i publicats per J. Martorell i Peña, Barcelona, 1879, p. 101-121.

condició de testimonis prehistòrics i se situaren, no sense dificultats, entre la cultura ibèrica i l'ocupació romana, de forma que el seu interès arqueològic es pot dir que va disminuir i va situar-se fora dels principals camps d'atenció acadèmics de l'iberisme cap enrere. En el tractat *Prehistòria catalana* de Bosch-Gimpera, primera compilació sobre la matèria aparegut el 1919 i que recollia el seu primer sexenni d'experiència arqueològica, va situar entre els segles v i iv aC i dins de la civilització ibèrica l'obra ciclòpia de Tarragona. Tot seguit afirmava:

Un cas semblant al de les muralles de Tarragona és el de les de Girona, que també es troben sota de les romanes i pitjor conservades que les tarragonines. De la possible pertinença al temps ibèric primitiu de certs recintes fortificats de Catalunya, com els de Carmany [Quermany], Sant Pere de Casserres i Mur, no tenim cap indicatiu segur. El mateix cal dir respecte a les muralles d'Olèrdola, que s'han cregut sempre molt primitives i que nosaltres creiem més aviat romanes.³²

Si aquesta i les posteriors contribucions de Bosch-Gimpera decantaren cap a la protohistòria ibèrica o la romanitat les muralles d'aire ciclopi, fins entrada la segona meitat del Nou-cents encara es va mantenir la vaga possibilitat d'una antiguitat bastant més remota i d'una estirp arrelada en civilitzacions mediterrànies d'arcaïques ressonàncies. L'any 1949 va ser quan Joan Serra i Vilaró va divulgar el fruit d'uns treballs força anteriors que posaven de manifest que l'obra ciclòpia tarragonina era una defensa bastida pels romans en els primer temps de la conquesta, i que no corresponia ni a un establiment indígena ni tampoc a una colònia de gent vinguda de la Mediterrània central o oriental. Tot i això, la inèrcia de la tradició, la lenta difusió de la informació i la costosa revisió dels tòpics endarreriren la caiguda de la peça eminent de l'arquitectura ciclòpia preromana i també de les seves semblants, que no perderen fàcilment l'aire arcaic que havien assolit.

Tant és així que encara el 1965 el prehistoriador Lluís Pericot va impulsar un col·loqui dedicat a l'«arquitectura megalítica i ciclòpia» en terres catalanes del Principat i les Balears. La notorietat que va assolir la reunió es contraposa a l'esterilitat del seu objectiu, que va resultar frustrat. Sense repercussió significativa en la recerca posterior, va constituir el darrer assaig de mantenir o recuperar

32. Pere BOSCH-GIMPERA, *Prehistòria catalana*, Barcelona, Ed. Catalana (Enciclopèdia Catalana, xvi), 1919 [en realitat, segurament, aparegut el 1920], p. 253 i 257.

la tesi vuitcentista d'una filiació arcaica de les obres ciclòpies i fer-la harmònica amb les formulacions de l'arqueologia prehistòrica del segle xx. Sota aquesta guia es va tractar d'una possible «unitat remota de totes les manifestacions del megalitisme i ciclopeisme», que consistirien en, «per un costat, els sepulcres megalítics, els monuments de les Balears i per altre, els murs de poblats de l'Edat del Bronze i l'Edat del Ferro». Encara aquí, Miquel Oliva acceptava la possibilitat que els trams «ciclopis» de Girona fossin d'època anterior a la ibèrica, i la separava del tot de la fàbrica amb aparell genuïnament romà. En la mateixa reunió, Serra-Ràfols, tractant sobre «recintes murats de la regió central», va evitar la qualificació de ciclòpia en defenses que, bastides amb gran aparell, va considerar ibèriques o romanes d'alta època, en poblats o fundacions urbanes respectivament.³³

En consonància amb aquest procés, l'estudi dels orígens de Girona a l'entrada de la dècada de 1930 encara es movia en el deixant de les tesis ciclòpies i posava a prova el valor d'indicador que aquesta arquitectura podia tenir del poblament preromà, ibèric o precedent. El fet és que Serra-Ràfols comptava a partir del reconeixement de les parts ciclòpies de la muralla per determinar l'antiguitat de la ciutat i definir la seva entitat urbana primitiva. Però del seu treball no en resultaren conclusions fermes, sinó més aviat impressions vagues que el feren afirmar, amb peus de plom, que, «si els segments amb aparell de grans pedres irregulars són realment ibèrics, no hi ha més remei que admetre que el clos ibèric coincidiria amb el clos romà (del qual queden moltes restes) i amb la Força Vella medieval». Però de fet en desconfiava, perquè l'amplitud d'aquest perímetre li resultava desmesurada, ja que es tractava d'un nucli indígena, i sembla com si es volgués convèncer del contrari en evocar que «no és tampoc exagerada en relació a les viles ibèriques del segle III abans de JC, que ens són perfectament conegudes [...] Si era, doncs, més gran que els llogarrets ibèrics més abundosos, resultava inferior a l'espai comprès dintre del gran mur de Tarragona o a l'extensió de Numància».³⁴ Així doncs, la recerca serviria en realitat

33. Lluís PERICOT (dir.), *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*, Barcelona, CSIC Delegación de Barcelona, 1965 [actes del col·loqui tingut l'abril del mateix any]. Vegeu especialment L. PERICOT, «Megalitismo y ciclopeísmo», p. 9-15; M. OLIVA, «Recintos fortificados de tipo «ciclópeo» en tierras gerundenses», p. 89-109 i J. de C. SERRA-RÀFOLS, «Recintes murats a la regió central de Catalunya», p. 111-122.

34. Josep de C. SERRA-RÀFOLS «Les muralles ibèriques i romanes de Girona», *Anuari MCMXXVI-MCMXXXVI*, Institut d'Estudis Catalans (Barcelona), vol. VIII (1936), p. 70-71.

per posar en dubte tant la qualificació ciclòpia de la muralla primitiva gironina com la seva atribució preromana, de manera que quedava oberta la possible filiació romana, que molt més endavant deixaria clarament esbossada.³⁵ Ara bé, no va ser fins una vintena d'anys després de la desaparició de Serra-Ràfols que va quedar definitivament ratificada.³⁶

L'exploració de la primitiva muralla gironina va ser un pas important en el camí que portava Serra-Ràfols de la prehistòria cap a l'iberisme i la romanitat, en el qual va ser també significada la següent escala a Badalona. Les descobertes que s'hi feren serviren per reforçar la seva atenció cap als recintes emmurallats de l'antiguitat i extreure de la seva observació la coneixença del procés de conquesta i domini del país per Roma. Les excavacions que va conduir en els anys 1934-1935 a Badalona amb motiu d'unes obres d'urbanització posaren al descobert, accidentalment, un tram de la muralla de la ciutat romana, amb una porta defensada per una torre que va datar al principi en el segle II aC i que ara se situa cap al començament de la centúria posterior. Les característiques constructives d'aquesta fàbrica, tinguda per més pròxima a l'arquitectura indígena que a les fàbriques genuïnament romanes, el portaren a considerar que per alçar-la «els dominadors empraren la mà d'obra indígena» en una fortificació «dels primers temps de la conquesta [...] anterior a l'establiment de la seguretat interior i de la pau romana».³⁷

Després d'aquest treball, no va ser fins l'any 1959 que a Barcelona va tornar a encarar-se a les defenses d'una ciutat de l'antiguitat, encara que aquest cop l'enorme envergadura i importància de la muralla va significar un excepcional canvi d'escala en la recerca. La modificació de la conjuntura arqueològica de la ciutat i l'interès que per la matèria sentia li facilitaren dedicar-s'hi gairebé de forma monogràfica durant la darrera dècada de la seva activitat professional. Hi va consagrar notables estudis, en els quals les va prendre com a motiu de reflexió sobre la història de la ciutat romana o sobre una panoràmica arqueològica més general. En aquest darrer sentit destaca l'assaig esmentat de 1965 sobre els re-

35. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Els orígens de les fortificacions», a *Els castells catalans*, vol. I, Barcelona, Rafael Dalmau Editor., 1967, p. 25.

36. Josep M. NOLLA, «Gerunda: dels orígens a la fi del món antic», *Fonaments* 7 (1988), p. 69-108.

37. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad», *Ampurias* (Barcelona), 1 (1939), p. 274.

cintes murats protohistòrics o el d'un parell d'anys posterior, on el repàs que fa de les fortificacions ibèriques, colonials i de l'Imperi romà presents al Principat va servir de prolegomen a una extensa enciclopèdia dedicada als castells feudals catalans.

LA MURALLA ANTIGA DE BARCELONA SEGONS SERRA-RÀFOLS

Com s'ha dit més amunt, quan Serra-Ràfols va fer-se càrrec de l'exploració de l'antiga muralla barcelonina exercia la delegació de Barcelona del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas espanyol. D'ençà de l'any 1955 aquest organisme substituïa la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas que havia creat el govern rebel del general Franco el 1939 just abans de la seva victòria militar. Primer de les seves característiques a l'àmbit espanyol, aquest organisme va imposar-se aviat a la Catalunya ocupada dins de l'ofensiva nacionalista contra el país, en tant que es féu servir per anul·lar l'organització independent que en aquest camp existia des de feia més de dues dècades, encapçalada per Bosch-Gimpera. Tot i que la natura política de la imposada Comisaría es trobava als antípodes de les conviccions catalanistes i demòcrates de Serra-Ràfols, resulta que aviat s'hi va trobar treballant perquè, escapçades les seves expectatives professionals dins els àmbits acadèmics, especialment l'universitari, a causa precisament de les seves posicions, va haver de refugiar-se en un organisme administratiu de rang menor on esquivar les represàlies. No pas completament, perquè la seva incorporació a la Comisaría no fou impune, sinó que aquesta possibilitat de continuar l'exercici de l'arqueologia va significar-li haver de marxar expatriat a Extremadura uns quants anys. Passat un lustre va poder tornar a treballar al Principat, quan els canvis en la conjuntura local coincidiren amb una modesta relaxació del règim, de resultes de la victòria aliada de 1945.

Com tants altres dels qui formaven part de la societat derrotada que restaren al país, Serra-Ràfols, en tant que partícip dels valors catalanistes, republicans i humanistes sobre els quals s'havien abatut les forces vencedores, va haver de cohabitar amb perícia i enteresa amb la repressió i les imposicions del règim dictatorial. Cal tenir ben present que la personalitat de l'arqueòleg s'havia format en la pròdiga i lliure atmosfera viscuda per la societat catalana durant les quatre primeres dècades del Nou-cents, de la qual era un producte ben característic. Dins d'aquest ambient dinàmic i enriquidor, fou un actiu partícip del procés pel qual l'arqueologia va

constituir-se en una disciplina intel·lectualment sòlida, renovadora del panorama cultural i preeminent en la formulació del discurs històric. En concret va formar part destacada de la primera generació d'arqueòlegs professionals que, dotats de formació universitària en filosofia i lletres, van sorgir sota l'ègida de Bosch-Gimpera i van poder-s'hi dedicar laboralment. Els seus membres s'enquadraren en les noves institucions de recerca i custòdia arqueològica que llavors es constituïren i que ells mateixos ajudaren a configurar, conforme al programa estatista i cultural del catalanisme que va poder-se desplegar sota els règims monàrquic i republicà espanyols del primer terç del Nou-cents.

El paper que enmig d'aquest procés hi va fer la família Serra és ben significatiu de l'ascensió social propiciada pel dinamisme català del tombant dels segles XIX-XX. En dues generacions aquesta família va deixar l'estament menestral i per la via meritocràtica va arribar a pertànyer al grup d'intel·lectuals i professionals més qualificats. El pare de Serra-Ràfols fou el primer que va accedir a uns estudis superiors que li permeteren deixar la tradició d'ofici de la família per llicenciar-se en filosofia i lletres. Primer va dedicar-se a la docència en l'ensenyament secundari oficial, la qual cosa va portar-lo a ocupar diferents destins a Maó i Girona, per arribar a regentar més tard un col·legi privat a Barcelona. Aquí varen estudiar a la universitat els seus dos fills, Elies i Josep, que, encarrilats també en els estudis de filosofia i lletres, accedirien a un graons acadèmics superiors al pare.

El més gran es va doctorar el 1925 i l'any següent va obtenir a la càtedra d'Història de la universitat canària de La Laguna, on va professar tota la seva vida. El germà petit va orientar-se cap a la prehistòria pel mestratge de Bosch-Gimpera, que va seguir poc després que aquest va obtenir la càtedra d'Història antiga i medieval universal el 1916. Dedicat de ple a l'arqueologia des dels primers anys del decenni següent, va incorporar-se als serveis tècnics provincials l'any 1925 en plena dictadura de Primo de Rivera. Un cop instaurat un govern autònom català amb l'adveniment de la República, va incorporar-se a la nova administració en ser-li adscrits els serveis provincials i, així, va integrar-se en el projecte de Museu d'Arqueologia de Catalunya que dirigia el mateix Bosch-Gimpera. L'any abans de la seva inauguració, que fou el 1935, hi figurava adscrit com a conservador mentre, simultàniament, exercia de professor auxiliar a la Universitat Autònoma, el curs 1934-1935.³⁸

38. Vegeu la nota 27, p. 5.

En aquella hora de gran turbulència, quan, enmig d'amplis moviments socials, la dinàmica catalana s'avançava i s'allunyava progressivament de l'Espanya dominadora i regressiva que, també dins la República, maldava per imposar-se, Serra-Ràfols va prendre consciència i posició política en sintonia amb aquests aires tumultuosos. En els darrers temps del regnat d'Alfons XIII el trobem entre els signataris del manifest de constitució formal del partit Acció Republicana, fet públic el març de 1930, i el maig següent figura com a vocal en el seu consell central.³⁹ De tota manera podria ser que hi participés d'abans, perquè aquest nou partit que volia aglutinar el catalanisme esquerrà s'havia creat, de fet, dos anys enrere però de forma clandestina sota el règim dictatorial de Primo de Rivera. Poc més endavant va col·laborar amb l'efímer i poc reeixit Partit Nacionalista Català, que fou una formació constituïda el 1932 per encarrilar parlamentàriament les posicions independentistes, fins aleshores molt reticents a prendre aquesta via. A *La Nació Catalana*, portaveu del partit, hi va participar amb contribucions d'anàlisi política, com la que descrivia l'esperit «colonial» que el professorat adscrit a la Institución Libre de Enseñanza exhibia dins la universitat catalana.⁴⁰ Finalment aquesta organització va afegir-se al procés que va portar a fundar de nou Estat Català el juny de 1936 per esdevenir la formació capdavantera del separatisme o independentisme del Principat.

Per fortuna ningú va recordar aquestes seves posicions polítiques o, més probablement, es varen voler ignorar deliberadament quan, per recuperar la feina de la qual havia estat apartat amb l'ocupació franquista de Barcelona el gener de 1939, va haver de patir un procés i contornar l'acatament amb el silenci resistent. No es pot oblidar que l'ofensiva de l'ocupant va fitar totes les institucions catalanes i en la seva escomesa tampoc va ignorar el Museu d'Arqueologia, que fou reduït i adscrit a l'àmbit provincial de Barcelona, perquè dins d'aquesta ofensiva havia estat instaurada de nou la vella Diputació, d'encuny monàrquic i centralista. Aquesta va fer-se també amb l'extingit Servei d'Excavacions i Arqueologia del govern català, llavors disminuït i anomenat Servicio de Investigaciones Arqueológicas. Per poder-hi seguir treballant, a Serra-Ràfols, com a

39. Montserrat BARAS, *Acció Catalana (1922-1936)*, Barcelona, Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, 53), 1984, p. 50 i 252.

40. Félix CUCURULL, *Panoràmica del nacionalisme català*, París, Edicions Catalanes de París, 1975, vol. VI, p. 84 i 359-360.

tota la resta del personal, li va caldre passar un procés qualificat de «depuració» i executat per un jutjat militar especial.

En l'al·legat que va haver d'efectuar en defensa pròpia per esquivar la repressió posava l'èmfasi en la neutralitat de la seva activitat professional. La mateixa argumentació fou seguida en els avals que li va caldre recaptar de persones addictes al nou règim. Només així va poder ser admès novament com a funcionari i ho fou sense sanció, el desembre de 1939. Tanmateix, en l'informe polític que acompanyava la seva causa i que emanava del partit únic de la Falange es feia constar que era «indiferent» envers el «gloriós moviment nacional» i no s'ignoraven les seves «idees catalanistes». El redactor de l'expedient, en una aparent contradicció amb aquesta darrera remarca, considerava que ell i d'altres quadres del Museu eren «de filiació dretana en major o menor grau i satisfets o alleugerits pel triomf franquista». Unes afirmacions gens compatibles, en realitat, amb l'independentisme democràtic que professava, i que només s'expliquen per una implícita voluntat condescendent de l'informador, Epifani de Fortuny.⁴¹

Tanmateix, Serra-Ràfols va restar poc temps al Museu Arqueològic, que d'ençà de la presa de la ciutat per l'exèrcit franquista era regit pel falangista Martín Almagro, arribat i col·locat per les forces d'ocupació en lloc de l'exiliat Bosch-Gimpera. La sorda enemistat sorgida entre el conservador i el nou director portaria el primer a l'òrbita del gran rival del segon, el també falangista Julio Martínez Santa-Olalla. Aquests dos factòtums de l'arqueologia del nou règim nacionalista pugnaren llargament i de forma notòria per la primacia en el camp espanyol, en un combat que mobilitzaria i afectaria les xarxes clientelistes de col·laboradors de les quals ambdós disposaren. Martínez Santa-Olalla era el màxim responsable de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas que llavors s'acabava de crear segons el seu projecte, i dins del nou organisme va acollir Serra-Ràfols. La primera feina que li va proporcionar va ser una mena de desterrament a Extremadura, com s'ha dit abans. Allà va actuar de comissari director dels treballs arqueològics del «plan nacional» a Mèrida, una responsabilitat exercida entre els anys 1942 i 1945 i que va portar-lo a aprofundir la seva dedicació a l'arqueologia romana.

41. FRANCISCO GRACIA, «La depuración del personal de Museo Arqueológico de Barcelona y del Servicio de Investigaciones Arqueológicas después de la Guerra Civil (1939-199)», *Pyrenae* (Barcelona), 33-34 (2002-2003), p. 318 i 320.

Aquesta etapa de confinament es va concloure amb el retorn a l'activitat catalana, facilitada, com s'ha apuntat més amunt, pel nou context polític de relativa relaxació del règim per adaptació a la victòria aliada i, més concretament, de resultes d'haver estat Almagro apartat de la comissaria arqueològica barcelonina, a instàncies de Martínez Santa-Olalla. La victòria d'aquest darrer, en un episodi més de la seva prolongada pugna, li va permetre imposar el 1946 en el comissariat de Barcelona Epifani de Fortuny i de Salazar, baró d'Esponellà. Es tractava d'un conegut pròcer d'extracció carlina i no bel·ligerant contra el catalanisme que, precisament, havia estat avalador en el procediment de «depuració» de Serra-Ràfols.⁴² Sota la seva empara aviat va començar a treballar en l'àmbit provincial i això el va portar el mateix any 1946 a emprendre la seva primera excavació dins del terme de Barcelona, a les sitges del Port o de la via de Magòria al peu de Montjuïc, en una actuació que malauradament va deixar, en la pràctica, inèdita.

Les conseqüències d'aquest important treball foren molt notables en la seva trajectòria. Per una banda el portaren a aprofundir en els orígens de la ciutat, alhora que orientaren cap a Barcelona la seva responsabilitat arqueològica, en un camí en el qual va fer un nou pas anys després, quan el gener de 1950 fou nomenat comissari local per Barcelona.⁴³ Tanmateix, com s'ha comentat, l'imperi que sobre el camp arqueològic exercia Duran i Sanpere des de l'Ajuntament barceloní li feia la tasca ben difícil. Tant és així que no va ser fins a la jubilació el 1957 d'aquesta eminent figura de la cultura cívica barcelonina que Serra-Ràfols va poder participar de la recerca en la ciutat romana emmurallada. Aquest àmbit, reduït i considerat la quinta essència de l'arqueologia urbana, va esdevenir en la pràctica exclusiu de l'elit professional, mentre que la resta del territori barceloní era compartit entre arqueòlegs i grups d'afeccionats més o menys qualificats.

Abans s'han comentat les notables conseqüències que la retirada de Duran i Sanpere de la direcció de l'Institut Municipal d'Història va tenir dins del panorama cultural de la ciutat. Són uns canvis que posen en evidència fins a quin punt personalitats ben marcades, com ho fou la seva, arriben a modelar les organitzacions que encapçalen, i en quin alt grau també la forma que els donen pot esdevenir fràgil un cop arribada la seva absència. En suma, una remarca que

42. Vegeu la nota 40, p. 321.

43. Vegeu la nota 21, p. 147.

fa ben evident com les individualitats condicionen les organitzacions i fins on són fal·laces les visions antihumanistes que les volen convertir en cossos impersonals, suma d'individus intercanviables com peces mecàniques. Segons això la seva activitat institucional estaria totalment desvinculada del caràcter dels seus membres, convertits en irrellevants. Com que això mai no és així, l'Institut Municipal d'Història que havia creat i regit d'ençà de 1943 va quedar profundament desballestat quan va marxar. Precisament era aquí on des dels seus orígens estaven inscrites «les investigacions arqueològiques quan fos el cas».⁴⁴ Això vol dir que fins aleshores aquestes s'entenien tan sols a manera d'activitats esporàdiques i no es consideraven mereixedores d'un aparell permanent i específic.

Les tensions en la retirada de Duran i Sanpere es varen resoldre amb una divisió de les funcions de l'Institut Municipal d'Història entre diferents plataformes que existien i amb l'aparició de nous agents. La tardor del 1959 fou segregat de l'Institut municipal el Museu d'Història, que va passar a ser dirigit per Frederic Udina i Martorell amb la responsabilitat afegida de les activitats arqueològiques.⁴⁵ Ell mateix ho va explicar molt temps després i amb cert disgust.

Les cruels normes administratives arribaren també al malaguanyat inspirador de tantes tasques arqueològiques, Duran i Sanpere, car el juny del 1957 li vingué la jubilació i aleshores les tasques arqueològiques quedaren deslligades de l'Arxiu Històric, d'on varen ser bandejades i tretes totes les restes arqueològiques que hi havia i que acuradament va recollir el Sr. Serra Ràfols; mercès a l'entusiasme d'aquest insigne arqueòleg es pogueren continuar les recerques sobre la Barcelona romana, fins que a la fi del 1959 ens férem càrrec del Museu d'Història, que heretà la brillant executòria arqueològica que ens havia deixat el Sr. Duran. La tasca portada a terme pel Sr. Serra i Ràfols que fou molt fecunda i la col·laboració que prestà al Museu d'Història des del 1959 [...] definitiva.⁴⁶

És a dir que durant la interinitat la figura del delegat del Servicio Nacional de Excavaciones havia pres força i s'havia afermat d'acord amb el nou director del Museu d'Història.

44. Vegeu la n. 22, p. 27.

45. Frederic UDINA, «Presentación», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), 1 (1960), p. 7-10; i vegeu la n. 22, p. 27-29.

46. Frederic UDINA, *Cinquanta llargs anys d'arqueologia barcelonina (a través de l'actuació municipal)*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1980, p. 22-23.

Aquests moviments portaren finalment Serra-Ràfols a l'exploració de la ciutat romana, de la qual cal no oblidar havia quedat exclòs el 1946. Llavors havia fracassat una maniobra per fer-se'n càrrec i debilitar la posició de Duran i Sanpere, com s'ha comentat abans. El fet és que amb la jubilació de Duran i Sanpere la situació de Serra-Ràfols al capdavant de la delegació local del Servicio Nacional de Excavaciones en feia un privilegiat successor en arqueologia. Així va ser, i a principi del 1958 fou nomenat per l'ajuntament «director encarregat» dels treballs arqueològics. Un primer pas, encara inestable, en la conflictiva successió però que va afermar-se l'any següent amb la cessió de competències municipals en favor seu i en forma de pacte institucional, almenys implícit, amb el director del Museu d'Història, que des d'aquest organisme li donava aixopluc i projecció.

Durant el primer any d'activitat municipal, el 1958 va dedicar-se a organitzar els treballs d'arqueologia d'acord amb els serveis municipals i a enllestir empreses que el seu predecessor tenia en marxa, com l'excavació endegada un parell d'anys enrere a la necròpoli romana de la plaça Vila de Madrid. El mes de setembre del mateix 1958 va participar a Roma en el setè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica amb una contribució de divulgació i reflexió sobre «l'exploració d'una ciutat antiga sota una gran ciutat moderna: *Barcino*-Barcelona», amb la qual es donava a conèixer a la comunitat científica internacional la nova línia d'actuació que pensava emprendre.⁴⁷ A part d'aquesta funció de propaganda, l'estada romana també devia aprofitar-la per conèixer experiències locals en arqueologia urbana de cara a la seva aplicació a Barcelona.

D'aquests primers temps que l'introdueixen en l'arqueologia de la ciutat romana i els problemes d'agençament dels seus vestigis en destaca molt especialment la presa de posició respecte als vestigis de l'aqüeducte de la torre de l'Ardiaca. De resultes d'aquesta qüestió va elaborar un informe el 1958 a l'arquitecte en cap de l'Agrupació d'Edificis Municipals, Adolf Florensa, on exposava els seus criteris respecte a la restauració. Per donar sentit als pobres i inexpressius fonaments d'una arcada de l'aqüeducte posats al descobert per les obres d'urbanització de l'avinguda de la Catedral, va plantejar d'alçar l'arcada perduda a manera de còpia literal d'aquella que es conserva en peu i es troba integrada a la torre. Aquesta proposta va ser seguida al peu de la lletra i l'arcada inexistente va

47. Exposició presentada amb el títol «L'exploration d'une ville ancienne sous une grande ville moderne: *Barcino*-Barcelona» i llegida el dia 9 de setembre de 1958, segons ressenya a *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Roma, 1961, vol. 3, p. 345.

alçar-se completa posant per davant el valor didàctic i cívic de la reconstrucció a la conservació intacta d'uns míseros vestigis. Aquests, per si mateixos, poc podien aportar a la creació monumental en què va consistir la urbanització de l'avinguda. No es pot deixar de consignar a més que l'informe s'oposava fermament al dictat arquitectònic imperant de restaurar les pèrdues de pedra amb obra nova de maó vist, a fi de fer-les evidents, i proposava des del rigor arqueològic la reconstrucció mimètica de l'aparell antic.⁴⁸ El seu punt de vista arqueològic, però, no va aconseguir calar gens i no fou adoptat ni aleshores ni després, i sempre ha imperat el criteri arquitectònic de diferenciació manifesta, ja sigui amb obra vista o amb altres recursos més contemporanis.

Tot i ser l'antiga muralla un cobejat objectiu de Serra-Ràfols i que l'informe comentat fou una passa notable en aquesta direcció, el cert és que no va poder-hi accedir de forma fàcil ni immediata. Fins aquell moment es trobava sota la competència exclusiva dels arquitectes municipals que tenien cura de la seva restauració, en un procés que sols esporàdicament s'acompanyava d'exploració arqueològica. La superació que pretenia d'aquest estat de coses només fou possible després d'un significatiu conflicte a l'entrada de 1959. El motiu de la topada foren les obres d'ampliació del Museu Frederic Marès que s'estaven fent en dues cases de veïns del carrer de la Tapineria, bastides en el segle XIX sobre fonaments de la muralla.⁴⁹ El projecte de l'arquitecte Joaquim Ros de Ramis «no comportava, per absurd que sembli, cap excavació, i únicament hom pensava adaptar la línia de les noves edificacions a les de la muralla». Per bé que els vestigis presents no eren «gran cosa més que els fonaments», a Serra-Ràfols li va semblar que es presentava «per primera vegada, en els temps actuals, la possibilitat de buidar metòdicament aquests fonaments».⁵⁰ Hi va veure la possibilitat

48. L'escrit porta una data que per la personalitat del seu autor no pot ser gens innocent; es tracta del 14 d'abril, és a dir, la de l'aniversari de la proclamació de la República només vint-i-set anys abans. L'informe i la resta de documentació oficial que dóna notícia de la seva activitat municipal el 1958 es troben a la caixa 3 *Barcelona* del fons J. de C. Serra-Ràfols, Arxiu IEC. L'arquitecte Adolf Florensa expressava l'any següent que la reconstrucció s'havia fet amb «fins didàctics» en la seva contribució al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959 i divulgada en separata multicopiada amb el títol *El urbanismo y los monumentos arqueológicos*, p. 10.

49. Ernest ORTOLL, «Notes per a la història de l'edifici del Museu Frederic Marès (1948-1998)», *Quaderns del Museu Frederic Marès* (Barcelona), 2 (1999), p. 98-103.

50. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Algunes remarques sobre les excavacions arqueològiques», *Ausa* (Vic), vol. 4, núm. 45 (1963), p. 410.

de recuperar peces d'escultura i arquitectura, segons la constatació secular que la construcció contenia entre el material de reble un bon nombre d'elements d'anteriors fàbriques i monuments. L'encert de la conjectura va proporcionar immediatament espectaculars troballes, però també va servir per imposar amb gran autoritat la seva nova i, sens dubte, insegura potestat arqueològica en detriment de la competència corporativa dels arquitectes restauradors.

L'episodi va creure'l prou important, com de fet va ser, per voler-lo deixar ben reportat en tots els seus replecs no gaires anys després.

Per una banda no hi havia cap acord oficial d'excavació, ni havia estat sol·licitat el permís corresponent per a fer-la, i com he dit, cap excavació no era prevista en el projecte aprovat i que hom portava ja a terme. Els arquitectes que dirigien les obres, malgrat llur evident interès, en llur qualitat de funcionaris municipals, no es sentien gaire disposats a prescindir dels propis projectes, aprovats per la superioritat, i, sense acord previ d'aquesta, de tirar pel camí dret, i començar l'excavació, ja que la resolució del cas era urgent, i la primera cosa que calia fer era aturar el treball en curs i sotmetre la futura obra als resultats de les excavacions. Per la meua banda, si per la meua qualitat de delegat del «Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas» podia realment aturar es obres per un curt temps, tenia poca base legal, per a fer-ho, ja que res no es destruïa en els treballs en curs i únicament s'enterrava, encara que fos sota voluminoses construccions noves [...] Fou gràcies a la intervenció decisiva d'una persona de gran cultura, i, bé que aliena als estudis històrics, afectada ja pel «malefici» del «virus arqueològic», l'executor dels treballs senyor Francesc Closa i Alegrat, que es pogué tirar per aquell camí dret [...]. El senyor Closa, accedint al meu propòsit, prengué sobre seu la responsabilitat administrativa i econòmica dels treballs, i en aquestes condicions el mes de març de 1959, data que assenyala una fita en l'estudi de la Barcelona romana, s'emprengué la primera cata a la torre número 8 de la muralla, sota la casa número 37 de la Tapineria, que encara s'havia d'enderrocar. Després els fets són prou coneguts [...].⁵¹

Parlant de fets coneguts, Serra-Ràfols feia referència a les excepcionals troballes escultòriques efectuades a partir de l'entrada de 1959 i que tanta repercussió ciutadana tingueren, com prou posa en evidència la premsa del moment.⁵²

51. Vegeu la n. 49, p. 411.

52. En són bona mostra la portada del *Diario de Barcelona* del dia 14 de març de 1959 amb una fotografia a tota planta de Joaquim Brangulí de la testa atribuïda a l'emperador Antoni Pius,

L'objectiu que s'havia proposat d'explorar la muralla va començar a fer-se realitat cap a novembre de 1958, quan va emprendre l'excavació dels seus vestigis al carrer de la Tapineria, entre la baixada de la Canonja i la plaça de Ramon Berenguer III. El febrer de l'any següent, a l'alçada de les finques números 35 i 37 d'aquest carrer, que corresponien a l'ampliació del Museu Frederic Marés, «en els fonaments posats al descobert [...] es veia que hi havia incorporats al morter fragments de cornisa, tambors de columna i altres elements arquitectònics. Encara que per a un arqueòleg sempre resulta desagradable, i fins penós, de destruir una obra antiga [...] en aquest cas calia destruir totalment per a estudiar-lo». Per aquest motiu va prendre la determinació de no deixar d'explorar l'intern de la muralla, que de fet no era estrictament necessari, atès que l'obra nova projectada aquí s'hi sobreposava però no n'afectava la integritat. La fortuna d'aquesta manera de procedir va ser immediata i, just iniciada l'exploració del massís de la fàbrica a la torre número 8 de la finca número 37, entre els mesos de febrer i març, es posaren al descobert un nombre elevat de fragments arquitectònics, capitells, peces esculturades de monuments funeraris, ares i la peça més destacada, un tors de Diana d'excel·lent factura en marbre blanc. Si aquesta escultura havia aparegut el dia 5 de març de 1959, set dies després es trobava a la veïna torre número 11 l'excepcional testa, també de marbre, atribuïda llavors a l'emperador Antoní Pius, barrejada també entre elements d'epigrafia funerària i peces arquitectòniques, així com una altra testa singular, localitzada immediatament, el dia 20 del mateix mes, i que va identificar-se amb el retrat de Faustina Menor, filla d'Antoní Pius i esposa de Marc Aureli.⁵³

Totes aquestes troballes foren «un cas especialíssim» en tant que foren obtingudes mitjançant l'ús del martell pneumàtic en l'excavació, un procediment singular per la seva aparent brutalitat que enorgullia i alhora obligava Serra-Ràfols a estendre's en justificacions per donar compte de l'ús d'un instrument

---

i l'article monogràfic sobre la troballa, a doble pàgina i àmpliament il·lustrat, d'Agustí DURAN I SANPERE, «La Barcelona romana reaparece», *Destino* (Barcelona), XXIII, núm. 1.136 (16 de maig de 1959), p. 34-35.

53. Josep de C SERRA-RÀFOLS, «Las excavaciones de la muralla romana en la Tapinería», *Zephyrus* (Universidad de Salamanca), x (1959) p. 129-141, xxi làm. Text pràcticament idèntic a la comunicació del mateix títol presentada al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959. Hi ha exemplar multicopiat al fons J. de C Serra-Ràfols. Arxiu IEC (Inventari Prevosti: Arxivador 6/3, Carpeta *Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona*).

tan inusual com rotund. La decisió l'explicava per «l'extrema duresa del nucli i el gran volum a desfer» de la muralla, encara que

en el moment de començar la tasca ho vàrem fer amb una certa repugnància, en la creença que seria difícil de salvar cap peça lítica sencera, i disposats a substituir-lo per les eines ordinàries [...] però vàrem veure que els martells pneumàtics, a les mans d'obriers acostumats a llur maneig i convenientment alliçonats i curosos, realitzaven un treball meravellós.

En aquest sentit s'entretenia a detallar el difícil control de la percussió que en realitat oferia la feina amb l'instrumental manual, tot contraposant-la al ferreny domini que havia pogut obtenir-se amb l'eina mecanitzada, i per confirmar-ho assegurava que «n'hi ha prou d'examinar les dotzenes de peces tretes per a observar llur estat de conservació i els danys petitíssims que han sofert».⁵⁴

Serra-Ràfols va prosseguir aquesta mena de treballs impel·lit i entusiasmat pels brillants resultats, i emportat també per la repercussió ciutadana i sobretot pel concurs que davant d'això va rebre de les autoritats municipals, expressat especialment pel mateix alcalde Josep M. de Porcioles.⁵⁵ Entre els anys 1960 i 1966, o potser encara fins el 1967, va fer excavacions al sector oriental de la muralla antiga, des de la plaça de Ramon Berenguer III fins a la baixada de Caçador. D'aquest tram els resultats més especialment significats, escultòrics i epigràfics, es donaren a les torres número 23, 24 i 26. A banda de la murada, durant els mateixos anys, també va efectuar prospeccions o sondatges a d'altres indrets. Així, va supervisar els moviments de terres a l'inici dels treballs d'ampliació amb l'edifici Novíssim de la Casa de la Ciutat a la plaça de Sant Miquel, o l'obertura de rases als carrers dels Brocaters i del Veguer i a la Baixada de Santa Eulàlia a la banda de ponent de la muralla antiga el 1966. Tanmateix, aquestes foren operacions secundàries i pobres en transcendència, mentre que el gros del seu treball

54. Vegeu la n. 49, p. 405.

55. En aquest sentit, l'alcalde no desaprovava l'ocasió que les excavacions de la muralla de la Tapineria li servien per exhibir davant dels alts dignataris franquistes el dinamisme cultural del consistori, i així va portar-hi l'abril de 1959 i el maig de 1960, en visita oficial, els ministres espanyols de Governació i Informació i Turisme, respectivament, guiats sempre per Serra-Ràfols, acompanyat dels arquitectes municipals responsables de l'actuació i d'altres personalitats, com reportaren les notícies de *La Vanguardia española* (Barcelona) del dia 26 d'abril de 1959, p. 21 i del dia 12 de maig de 1960 p. 5.

fou sempre dedicat a la fortificació romana. En tota ella va seguir els mateixos principis i procediments que s'han descrit abans, i que resumia així: «buidar sistemàticament l'interior del mur, fins als seus fonaments, tot conservant els seus paraments externs». No es tractava d'una manera de procedir gratuïta o simplement dictada per una pruija professional, sinó acordada escrupolosament amb la finalitat que perseguia i que no s'estava de posar de manifest dient que «aquest treball tenia per objecte, tant o més que l'estudi de l'estructura de la muralla, per a la qual cosa n'hi hauria hagut prou amb fer-ne algunes seccions transversals, recuperar les peces artístiques que els seus constructors hi havien tirat barroerament enmig del morter que forma el seu nucli intern».⁵⁶

La declaració precedent només és simple en aparença i, per contra, condensa excepcionalment bé la grandesa i les limitacions de la recerca de Serra-Ràfols a la vella muralla. Cal convenir que, d'acord amb l'orientació que va donar als treballs, s'hi va aplicar com si es tractés d'una peça arquitectònica única i prou ben coneguda per no demanar de nou reconeixement històric ni constructiu. De no ser així s'hauria dirigit a examinar-ne la morfologia i la cronologia, però se'n va abstenir a plena consciència. Potser el fet de no aprofundir-hi va tenir força a veure amb el fet que quan Serra-Ràfols va iniciar la seva actuació la muralla acabava de ser descrita i estudiada monogràficament des de punts de vista concordants per Albert Balil. Aquest arqueòleg hi veia també una obra homogenia de la segona meitat del segle III i donava per bona la tesi presentada per Carreras i Candi, que la tenia per alçada a conseqüència d'un atac bàrbar esdevingut cap a l'any 260. Els consens en aquest sentit era ple entre ambdós estudiosos i la suma de les seves aportacions encara el féu més extens i sòlid.

Davant l'absència d'esquerdes de dubte en aquest parer, la investigació arqueològica projectada a la vella muralla havia de tenir altres sentits. Serra-Ràfols li va conferir el de la recuperació dels elements d'una Barcelona antecedent d'època de l'alt imperi, els vestigis escultòrics, arquitectònics o epigràfics fets servir de simple material de construcció. Es tractava, per tant, d'explorar-la amb un neta finalitat extractiva, és a dir, la d'una cerca d'objectes interessada en el seu valor individual i separat del dipòsit del qual formaven part. Per tant passava per alt la reconeixença arquitectònica de la muralla, així com el context arqueològic precis d'on sorgien les peces, i només atenia al caràcter de cadascuna.

56. Vegeu la n. 10, p. 129.

L'estudi d'aquests elements, en tant que procedents de la ciutat caiguda, el tenia per un procediment idoni per reconèixer la Barcelona de l'alt imperi suposat la seva entera devastació per l'atac bàrbar. Per tant, només una forma així indirecta podia aportar llum, encara que molt dèbil, a una ciutat que es tenia per completament desapareguda i arqueològicament inabastable en si mateixa. En aquest punt cal observar que llavors, a final de la dècada de 1950, el to de l'arqueologia clàssica al país difícilment imaginava que, més enllà de l'exploració de grans conjunts monumentals, tot el teixit urbà pogués ser objecte d'atenció sistemàtica i resultar d'excavacions regulades sota d'un nucli actiu, ni tampoc aquestes eren previsibles encara dins la dinàmica cultural ciutadana.

Com s'ha vist, Serra-Ràfols no va dirigir la recerca arqueològica sobre l'antiga muralla a desgranar el seu procés constructiu o a conèixer la seva forma pròpia i original, sinó que va fer-ne un mitjà d'aproximació a la ciutat de l'alt imperi. Un propòsit que va quedar força aviat superat i arraconat per nous plantejaments i vies d'exploració arqueològica. La renovació va venir per dos camins. Un, per la progressiva atenció pel teixit urbà i la revisió d'antigues intervencions que en podien informar i que va fer possible testimoniar *in situ* vestigis de la ciutat altimperial.⁵⁷ L'altre, per la recuperació de les observacions del seu predecessor Duran i Sanpere, que havia assenyalat la dualitat de la muralla per la presència d'una obra anterior a l'atribuïda al segle III i que intuïa pròxima a la fundació de la ciutat romana.⁵⁸ D'aquesta manera, l'interès per la muralla va agafar una altra orientació i l'exploració de la ciutat de l'alt imperi va prendre cos per ella mateixa. En aquest procés, la línia indirecta de recuperació de materials antics es va estroncar en cessar l'activitat arqueològica del seu impulsor, a la fi de la dècada de 1960. D'aleshores ençà mai més no s'ha practicat, potser per l'alt impacte i la despesa que representa, però també perquè l'operació de restauració de la muralla on s'imbricava aviat va fer-se anacrònica urbanísticament i arquitectònicament parlant i va estroncar-se. Les poques obres a la muralla que han seguit després han derivat majoritàriament en simples actuacions decorati-

57. Albert BALIL, *Colonia Iulia Avgvsta Paterna Faventia Barcino*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1964.

58. Entre els diferents llocs on es troba exposada aquesta observació hi ha Agustí DURAN I SANPERE, «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 23.

ves sobre una fàbrica antiga que la ignoren solemnement i, per tant, no veuen la necessitat d'explorar-la.

LA INCERTA FORTUNA DE L'EXPLORACIÓ DE LA MURALLA PER SERRA-RÀFOLS

Si l'any 1967 Serra-Ràfols havia repassat amb una forta sensació d'epíleg vital l'exploració de la vella muralla,⁵⁹ l'any següent s'encetava una nova etapa per a la recerca arqueològica barcelonina. Moltes coses estaven a punt de canviar, des de l'orientació de la investigació fins als seus mateixos actors, en tant que l'exclusivitat que hi tenien d'ençà de la immediata postguerra els aparells administratius oficials va aflluïxar-se per l'entrada en acció dels instituts acadèmics i la universitat. Una primera actuació en aquest sentit va fer-se a la plaça del Rei el 1961 amb la col·laboració de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat barcelonina.⁶⁰ En aquesta mateixa direcció va començar el mes de març de 1968 l'excavació sistemàtica de la plaça de Sant Miquel, però en lloc de fer-ho, com era habitual, amb la Comisaría General de Excavaciones i el Museu d'Història de la Ciutat, que, justament, hi havia emprès unes primeres prospeccions l'any abans, ara el museu ho feia amb la contribució de l'italià Institut Internacional d'Estudis Lígurs de Bordighera, acordada pels respectius directors Frederic Udina i Nino Lamboglia. Aquest darrer, creador de l'institut lligur sota el feixisme, tenia una important ascendència a Catalunya des que el 1947 va entrar a col·laborar a les excavacions d'Empúries, de la mà del seu director, el falangista Martín Almagro.

El lent gir que estava a punt de prendre l'arqueologia barcelonina l'imprimia el nou caire que prenen les actuacions urbanístiques que aquí, com arreu, han estat de sempre el motor i guia dels treballs arqueològics urbans, almenys des de la renovació napoleònica de Roma. El mateix Serra-Ràfols en fou ben conscient i veia en les seves recerques un «exemple molt interessant, referent als temps clàssics, de com uns treballs urbanístics aliens a l'arqueologia poden ésser

59. Vegeu la n. 10.

60. Frederic UDINA, «Campana de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo por el Museo de Historia de la ciudad de Barcelona en 1961-1962», *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 13-14 i 29-30.

aprofitats per obrir un camí a nous coneixements històrics». ⁶¹ La realitat és que, com s'ha apuntat no gaire més amunt, durant del decenni de 1960 va esgotar-se la llarga operació d'obertura i noves connexions de la via Laietana, de la qual havia derivat per línia directa la recuperació i l'excavació de la vella muralla, encetada els anys trenta. Això va portar a encallar la restauració de la muralla i a substituir-la per una altra mena d'operacions urbanístiques que, alhora, comportaren noves formes d'arqueologia urbana.

Més enllà de la casuística concreta barcelonina, l'esllanguiment de l'actuació a la muralla derivava també en el camp arquitectònic en l'arraconament que experimentaven els historicismes i els academicismes davant la creixent hegemonia del moviment modern. Aquest feia possible projectar sobre la ciutat vella edificis i serveis radicalment desentesos de la forma urbana preexistent i, per tant, d'un fort impacte. A Barcelona, els estaments oficials s'incorporaren al moviment de forma entusiasta i manifesta a partir de l'obra pionera de la nova seu del Col·legi d'Arquitectes, alçada entre 1958 i 1962 enfront de l'avinguda de la Catedral. Les noves formulacions s'aplicaren immediatament a l'ampliació de la Casa de la Ciutat amb l'edifici Novíssim de la plaça de Sant Miquel. La seva construcció cap als anys 1962-1969 no va comportar, com tampoc l'obra precedent del Col·legi d'Arquitectes, cap excavació prèvia tot i produir-se en zones d'alta importància arqueològica. En el cas de l'edifici Novíssim tan sols va produir-se el 1962 una soma supervisió de l'extracció de terres a l'obertura dels fonaments. Serra-Ràfols, encarregat de la inspecció, ho va descriure queixós en explicar la troballa que s'hi va fer de la testa marmòria d'Agripina. ⁶²

Evidentment, no fou amb una intervenció mancada com aquesta darrera que l'arqueologia urbana va prendre un nou curs, sinó que el pas es va donar un lustre més tard amb motiu de l'excavació de la pròxima plaça de Sant Miquel, planificada justament per evitar una destrucció de vestigis arqueològics com l'ocasionada precedentment. El desencadenant fou l'intent de resoldre la trasbalsadora modernització que experimentava l'antic centre de la ciutat, en la mesura que el seu dinamisme conduïa a una notable congestió automobilística, especialment problemàtica en l'aparcament. Lluny encara de pensar a limitar-lo

61. Vegeu la n. 48.

62. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre un hallazgo y una publicación reciente», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), VI (1964), p. 50-51. Sobre l'actuació, vegeu també la n. 59, p. 24-28 i la n. 45, p. 28.

o expulsar-lo, es va proposar d'absorbir-lo amb un aparcament soterrani, especialment dirigit a servir el tràfec que les dependències municipals i, sobretot, l'edifici Novíssim generaven. La llarga i extensa excavació antecedent al pàr-
 quing que mai no s'arribaria a fer va esdevenir la principal operació d'aquesta índole executada a Barcelona durant dècades. Amb l'excavació de la plaça de Sant Miquel es va produir el canvi descrit, pel qual s'abandonava la complicitat d'actuació que es donava a la muralla, on arquitectura i arqueologia tingueren per objectiu comú la restauració cívica d'uns vestigis monumentals sota els principis de l'historicisme. Enmig dels nous corrents, l'arqueologia va adquirir una condició diferent en perdre l'aplicació i la complicitat que fins llavors tenia amb l'obra que motivava la seva actuació. A partir d'aleshores es juxtaposaria a unes operacions d'edificació o urbanització de nou encuny i sense preocupació històrica. La manca de connivència cultural feia els objectius de l'arquitectura ben distints de l'arqueologia, si no en obert conflicte amb ella. Això és el que va succeir a la plaça de Sant Miquel, on excavació i projecte urbà col·lidiren de tal manera que deixaren durant un temps un antipàtic rastre d'experiència gens desitjable.

Serra-Ràfols va participar ben poc, gairebé gens, en aquest procés, del qual aviat quedaria apartat. L'inici es troba quan no sense dificultats el Museu d'Història de la Ciutat va encarrilar a la plaça de Sant Miquel unes primeres prospeccions el 1967 que, com s'ha dit, a partir de l'any següent comptaren amb la contribució de l'Institut Internacional d'Estudis Lígurs. Encara que també hi figurava en la direcció Serra-Ràfols,⁶³ el fet és que no hi va tenir un paper efectiu, sinó que de seguida el pes va correspondre a l'institut italià, representat per l'arqueòloga barcelonina Francesca Pallarès i Salvador. Des d'aleshores i fins l'any 1975 es va seguir treballant en aquest indret amb col·laboracions diverses, i durant tot aquest temps fou el màxim exponent de l'arqueologia urbana. Ho fou en detriment de les actuacions de la muralla, que mentrestant s'esllanguiren i caducaren, sense desaparèixer mai del tot, sinó que prosseguiren amb un caràcter puntual i desarticulat, tal com han arribat fins ara, totalment desorientades i contradictòries entre elles.

La nova formulació de l'arqueologia barcelonina també va significar un canvi substancial en la història urbana de la ciutat romana. Pot considerar-se

63. «Excavaciones arqueológicas municipales en la plaza de Sant Miquel», *La Vanguardia española* (Barcelona), 9 de març de 1968, p. 30.

que la renovació va arribar de l'experiència italiana a l'institut lúgur de Francesca Pallarès. A grans trets, va consistir en la reducció de l'interès per les produccions artístiques i monumentals que havia estat preferent fins a l'obra de Serra-Ràfols, que fou substituït per una atenció combinada a la topografia i la ceràmica, en tant que indicadors cronològics i expressions de la vida econòmica. La nova orientació es va presentar com el destil·lat d'aplicar un mètode en l'excavació tingut per innovador i rigorós, que era qualificat d'estratigràfic. Consistia a ordenar la complexitat del registre arqueològic en agrupacions de vestigis que, tot i la seva heterogeneïtat, se suposaven coetanis i eren descrits sota un prisma històric-catastrofista. Per tant, els estrats no atenien a la natura pròpia o la condició dels seus components, i s'equiparaven a etapes històriques que se succeïen segons els ritmes de les commocions conegudes per les fonts escrites, els assalts, les invasions, els imperis, etc. La seva datació es determinava per un coneixement cada cop més afinat de l'evolució tipològica de la ceràmica antiga, i aquest gros avenç donava solidesa a les formulacions que sorgien de l'estratigrafia.

Sota aquests principis, la nova visió de la ciutat romana va entreteixir-se per la combinació de l'excavació de la plaça de Sant Miquel amb la revisió de fonts documentals i notícies monumentals que Francesca Pallarès va confeccionar després de la primera campanya de treballs. A principi de 1969 fou exposada al Museu Arqueològic de Barcelona i el mateix any publicada als quaderns del mateix Museu d'Història, per ser donada a conèixer seguidament des d'una plataforma altament qualificada i d'àmplia difusió en l'ambient especialitzat, com ho era la revista italiana de l'institut lúgur.⁶⁴ En aquesta formulació la muralla no només no perdia el paper eminent que Serra-Ràfols li atorgava per al baix imperi, sinó que definitivament, i després d'insegurs intents precedents, es desglossava en dues fàbriques, ambdues romanes per bé que cronològicament distants. La primera d'elles perdia els ressons indígenes que podria haver tingut segons anteriors visions i era atribuïda a l'alt imperi i, en concret, a l'època d'August, quant segons aquesta mateixa tesi s'hauria fundat totalment de nova planta la colònia del mont Tàber. Paral·lelament es desestimava l'existència d'un

64. Francesca PALLARÈS, «Las excavaciones de la plaza de Sant Miquel y la topografía romana de Barcino», *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), XIII (1969), p. 5-42 i «La topografía e le origini di Barcellona romana», *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera) a. XXXVI núm. 1-3 (1970), p. 63-102. Publicat en traducció catalana a *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), XVI (1975), p. 5-56.

poblament romà o romanitzat a Montjuïc i protegit per una muralla, a la qual faria referència la làpida abans esmentada i datada poc abans del canvi d'era. Contràriament, es considera que el text fa referència a la muralla que des de la mateixa fundació tindria la colònia del mont Tàber i que descriuria una planta quadrangular, d'acord amb fragmentaris vestigis interpretats segons exemples coincidents.

També per primer vegada, i això és molt important, es proposava la morfologia de la trama urbana a partir dels vestigis presents de vies i *domus*. Respecte a la muralla, es va creure que l'obra original del moment de fundació hauria estat desmantellada en els quatre angles i aixamfranada, alhora que s'observava que havia estat doblada en tota la resta del perímetre per una nova cinta murada amb potents torres. La datació d'aquest reforç se situava després d'una destrucció de la ciutat pels almans l'any 260 que les fonts literàries no expliciten, però que el dictat històric accepta i que quedava certificada amb suposades proves arqueològiques observades a l'excavació i cronològicament fixades per l'estudi de la ceràmica. Val a dir que en conjunt, i com es pot intuir per la celeritat en la seva presentació respecte a l'arrencada de l'excavació, les tesis combinades de Francesca Pallarès tenien molt més a veure amb una reconstrucció historiogràfica i arqueològica de notícies precedents que no pas amb la informació extreta del registre estratigràfic. No obstant, i com havia fet una dècada abans Serra-Ràfols, els treballs es presentaven científicament avalats per la novetat metodològica del procediment d'excavació. En aquest sentit també cal assenyalar que se silenciaven en bona part i que implícitament censuraven les recerques immediatament precedents, sense que de fet es puguin observar canvis substancials en els procediments d'excavació i inferència.

Així doncs, en els darrers anys de la vida de Serra-Ràfols, en el tombant dels anys 1960-1970, l'arqueologia barcelonina progressava independentment de la restauració i l'excavació de la vella muralla, unes operacions amb les quals ell s'havia identificat fortament. L'exploració que hi havia dut a terme s'havia centrat en la recuperació de peces arquitectòniques, escultòriques i epigràfiques de la «primera ciutat romana», com ell anomenava l'estadi urbanístic de l'alt imperi, precedent a la suposada destrucció de l'any 260. A aquesta ciutat primera havia hagut d'aproximar-se indirectament, sense poder-la excavar i amb l'utilitatge que la seva formació li oferia, sobretot, en relació amb les produccions artístiques. Així doncs, pot dir-se que Serra-Ràfols i, en certa mesura, també Albert Balil varen significar el darrer estadi de l'arqueologia monumental i artís-

tica de la Barcelona romana, encetada força segles abans i que va ser progressivament substituïda per una recerca de dedicació més extensiva sobre el registre arqueològic urbà, molt menys dedicada als grans monuments i, sobretot, molt atenta a l'estudi de les ceràmiques com a primordial indicador de la història social i econòmica romana.

Aquesta nova etapa estaria sobretot focalitzada vers el nucli del Tàber i els voltants més pròxims, per causa de la densitat de transformacions urbanístiques que s'hi produïen i la seva alta significació cívica. Per contra, quedarien durant força temps desatesos altres punts d'atenció molt cars a Serra-Ràfols, com els assentaments preromans que envolten el Pla de la ciutat i, especialment, els de la muntanya de Montjuïc. El procés pel qual l'establiment o els establiments d'aquesta muntanya, de ben segur els principals d'època ibèrica dins l'àrea barcelonina, podrien haver-se romanitzat i arribat a encavalcar-se i finalment ser suplantats per la nova fundació colonial del Tàber queden encara plens d'ombres, i els suggeriments al respecte de Serra-Ràfols són encara un estímul per a la investigació sobre els «orígens» que ocuparen una part tan principal de la seva recerca.

BIBLIOGRAFIA

- BALIL, Albert. *Las murallas romanas de Barcelona*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1961.
- *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1964.
- CARRERAS I CANDI, Francesc. *La via Layetana*. Barcelona: Ed. Martín, 1913.
- *Geografía general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. Barcelona: Ed. A. Martín, c. 1916.
- DURAN I SANPERE, A. «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 5-67.
- *Barcelona i la seva història* (vol. i). Barcelona: Curial, 1972.
- FLORENSA, Adolf. *Las murallas romanas de la ciudad*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1958.
- *La valorización urbanística del circuito romano*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1964.

- GRANADOS, J. Oriol. «La primera fortificación de la colonia Barcino». *Papers in iberian archaeology* (ed. T. Blagg, R. Jones i S.Key). *BAR International Series*. (Oxford), núm. 193 (1984), p. 267-319.
- «La muralla de Barcino a la llum de les darreres descobertes». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxviii (1996-1997). *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Actes del Congrés d'homenatge al dr. Pere de Palol / 3*, p. 1613-1638.
- JÁRREGA, Ramon. «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo v?». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 64, 163-164 (1991), p. 326- 335.
- LABORDE, Alexandre. *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (vol. 1). París: 1806. Traducció al català de la part referida als Països Catalans amb el títol *Viatge pintoresc i històric. El Principat i El País Valencia i les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974 i 1975.
- NOLLA, Josep M. «Serra-Ràfols i el coneixement científic de l'antiga Gerunda». *Revista de Girona*, 84 (1978), p. 257-263.
- MAR, R.; GARRIDO, A i BELTRÁN-CABALLERO, J. A. «Barcino y el urbanismo provincial romano». A: R. GRAU (coord.). *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona: Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona Quaderns d'Història; núm. 18), 2012, p. 63-112.
- MARTORELL I PEÑA, Francesc. *Apuntes arqueológicos de D.... ordenats per S. Sanpere i Miquel i publicats per J. Martorell i Peña*. Barcelona: 1879.
- PALLARÈS, Francesca. «Les excavaciones de la plaza de Sant Miquel y la topografía romana de Barcino». *Cuadernos de arqueologia e historia de la ciudad* (Barcelona), núm. XIII (1969), p. 5-42.
- «La topografia e le origini di Barcellona romana». *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), a. xxxvi, núm. 1-3 (1970), p. 63-102. Traducció a *Cuadernos de arqueologia e historia de la ciudad* (Barcelona), núm. xvi (1975), p. 5-56.
- PETIT-RADEL, Louis C. F. *Recherches sur les monuments cyclopées et description de la collection des modèles en relief composant la galerie pélasgique de la Bibliothèque Mazarine*. París: 1841.
- PUIG, Ferran i RODÀ, Isabel. «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación». A: *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio*. Lugo: Diputación de Lugo, 2007, p. 597-631.

- RICHMOND, Ian Archibald. «Five town-walls in the Hispania Citerior». *The journal of roman studies* (Londres), vol. XXI (1931), p. 86-100 i làm. XII-XIII.
- RIERA, Sebastià. «Gènesi i primera etapa de l'Institut Municipal d'Història (1916-1989)». *Barcelona. Quaderns d'història* (Barcelona), núm. 1 (1995), p. 29.
- RIPOLL I PERELLÓ, Eduard. «Profesor Josep de C. Serra-Ràfols». *Ampurias* (Barcelona), vol. 33-34 (1971-1972), p. 425-427. Necrològica seguida d'un «avanç de bibliografia exhaustiva», força completa, elaborada per A. López Mullor i M. A. Petit, p. 427-431.
- RIU-BARRERA, E. «La muralla romano-comtal de Barcelona». A: A. PLADEVALL (dir.). *Catalunya Romànica*, vol. XX. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 151-154.
- «Barcelona entre els segles V i XII, de la desurbanització a la formació d'una capital». A: R. GRAU (coord.). *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona: Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat, 2012 (Barcelona Quaderns d'Història; núm. 18), p. 113-145.
- SERRA I PUIG, Eva. «Josep de Calassanç Serra i Ràfols». *Revista de Catalunya* (Barcelona), núm. 177 (2002), p. 3-7.
- SERRA-RÀFOLS, Josep de C. *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino (Enciclopèdia Catalunya vol. 15 i II de Pau VILA (dir.). *Geografia general de Catalunya, València i Balears*), 1930.
- «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». *Anuari MCMXXVI-MCMXXXVI*. Institut d'Estudis Catalans, vol VIII (1936), p. 69-85. Reproduït en versió espanyola gairebé idèntica amb el títol «El recinto antiguo de Gerona» a *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 47 (1942), p. 114-135.
- «Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad». *Ampurias* (Barcelona), 1 (1939), p. 268-289.
- «Excavaciones en Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1941*, vol. III (1942), p. 42.
- «El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)». *Ampurias* (Barcelona), 3 (1941), p. 15-34.
- «Excavaciones en la muralla romana de Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1942*, vol. IV (1943), p. 87-88.
- «Las excavaciones de la muralla romana en la Tapinería». *Zephyrus* (Universidad de Salamanca), X (1959), p. 129-141, XXI làm. Text pràcticament

idèntic a la contribució del mateix títol exposada al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959 i divulgada en separata multicopiada.

- *Informe sobre la restauración de las murallas romanas de Barcelona*. Comissaria Local de Barcelona. Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques espanyola, 29 de març de 1960 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
- *Las obras de arte en la muralla de Barcelona*. Sense data ni lloc de publicació, c. 1960 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
- *Informe sobre el curso de las excavaciones en Barcelona durante el mes de julio de 1961*. El delegado del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, 31 de juliol de 1961 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
- «Sobre els orígens de Barcelona». A: *Miscel·lània Fontserè*. Barcelona: Gustavo Gili, 1961, p. 377-388.
- *Excavaciones municipales del año 1961. Informe de los trabajos. Primera parte: sector de la muralla romana*. El delegado del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Director de las excavaciones, 16 de gener de 1962 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
- «Algunes remarques sobre les excavacions arqueològiques». *Ausa* (Vic), vol. 4, núm. 45 (1963), p. 401-412.
- «Los orígenes de la ciudad». *Miscellanea Barcinonensia* (Barcelona), núm. v (1963), p. 23-38. Article publicat novament a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vii (1965), p. 31-57.
- «Sobre un hallazgo y una publicación reciente». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 50-51.
- «Notas sobre el sector nordeste de la muralla romana de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), v (1964) p. 5-64.
- «Sobre un hallazgo y una publicación recientes». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 37-58.

- «Un nuevo miliario barcelonés». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 93-100.
- «Recintes murats a la regió central catalana». A: L. PERICOT (ed.). *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1965, p. 111-122.
- «La filiación de los retratos romanos procedentes de las murallas de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), viii (1965), p. 5-46.
- «Las murallas romanas de Barcelona». Dossier «Tras las huellas de Barcelona de hace 2.000 años», *La Vanguardia española* (Barcelona) divendres 26 de març de 1965 (encara que la publicació porta la data del dia anterior). Hi ha una versió mecanoscrita de l'autor a la carpeta 2/2 de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona.
- «Els orígens de les fortificacions». A: *Els castells catalans*, vol. i. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1967 p. 9-56.
- «Balanz i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 129-148.
- «Las excepcionales murallas romanas de Barcelona». *La Vanguardia española* (Barcelona), 26 de maig de 1967, p. 52.
- «Observaciones en orden al urbanismo arqueológico y la restauración de monumentos». *Ampurias* (Barcelona), vol. 31-32 (1969-1970), p. 321-323.
- SERRA-RÀFOLS, Josep de C. i ADROER, A. Ma. «Sondeos arqueológicos en las calles del Veguer, «dels Brocaters» y «Baixada de Santa Eulàlia»». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 31-49.
- SOL, Joaquina. «La aportación del Sr. Serra Ràfols al conocimiento de la Barcelona romana». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 47-56. Text llegit a la sessió necrològica celebrada en memòria de Serra-Ràfols el dia 27 de maig de 1971.
- UDINA, Frederic. «Presentación». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. i (1960), p. 7-10. Vegeu n. 22, p. 27-29.
- «Campana de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo por el Museo de Historia de la ciudad de Barcelona en 1961-1962». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. xi (1967), p. 5-30.
- *Cinquanta llargs anys d'arqueologia barcelonina (a través de l'actuació municipal)*. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1980.